

**ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ
МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО**

Факультет історії і міжнародних відносин

Кафедра культури, методики навчання історії та спеціальних історичних
дисциплін

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА на тему:
РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ НА ВІННИЧЧИНІ В 1944 – 1949 РР.:
РОЗКРИТТЯ СУТНОСТІ ТОТАЛІТАРИЗМУ
НА УРОКАХ ІСТОРІЇ ТА ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ

Використання чужих ідей, результатів і текстів мають посилання на відповідне джерело

(підпис)

(прізвище та ініціали)

Здобувача вищої освіти 2 курсу МАІ групи
Освітньої програми Середня освіта. Історія та
громадянська освіта. Правознавство
Предметної спеціальності 014.03 Середня освіта
(Історія та громадянська освіта)
Спеціальності 014 Середня освіта
Галузі знань 01 Освіта / Педагогіка
Ступеня вищої освіти магістр
Маслянка Дениса Петровича

Науковий керівник Войнаровський А. В. доцент,
кандидат історичних наук

Розширена шкала _____
Кількість балів _____ Оцінка ECTS _____

Голова Екзаменаційної комісії _____

(підпис) (прізвище , ініціали)

Члени Екзаменаційної комісії _____

(підпис) (прізвище, ініціали)

(підпис) (прізвище, ініціали)

(підпис) (прізвище, ініціали)

ЗМІСТ

Анотація.....	3
Annotation.....	4
Список умовних скорочень.....	5
ВСТУП	6
РОЗДІЛ I. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	
1.1. Стан наукової розробки проблеми.....	10
1.2. Джерельна база.....	15
1.3. Методологія та методика дослідження.....	18
РОЗДІЛ II. ОСОБЛИВОСТІ РЕЛІГІЙНОГО ЖИТТЯ ВІННИЧЧИНИ У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД	
2.1. Держава – церква – суспільство: особливий формат відносин.....	25
2.2. Специфіка становища конфесійних громад краю.....	36
РОЗДІЛ III. Методика вивчення релігійного життя на уроках історії та громадянської освіти	
3.1. Урок громадянської освіти 10 клас. Тема: «Етнічна, конфесійна, Гендерна різноманітність. Рівність»	73
3.2. Виховний захід «Що таке релігія та віра?».....	82
Глосарій.....	88
ВИСНОВКИ.....	91
ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА.....	94
ДОДАТКИ.....	102 – 106

АНОТАЦІЯ

Маслянко Д. П. Релігійне життя на Вінниччині в 1944 – 1949 рр.: розкриття сутності тоталітаризму на уроках історії та громадянської освіти – Кваліфікаційна робота на правах рукопису.

Кваліфікаційна робота на здобуття ступеня вищої освіти магістра за спеціальністю 014. Середня освіта, предметною спеціальністю 014.03 Середня освіта (Історія та громадянська освіта). – Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, Вінниця, 2025.

Мета роботи – дослідити особливості процесу формування знань учнів про сталінський тоталітарний режим. Магістерська робота **складається** зі вступу, трьох розділів, висновків, списку джерел і літератури. Перший розділ присвячений історіографії, джерельній базі та методології наукового дослідження. Другий розділ висвітлює антирелігійну політику тоталітарного сталінського режиму по завершенню Другої світової війни в період 1945 – 1949 років на території Вінницької області. У третьому розділі пропонуються методичні засоби до вивчення антирелігійної політики тоталітарного сталінського режиму на уроках історії та громадянської освіти. **Висновки** Діяльність Церкви на теренах Вінниччини у повоєнний період була зумовлена низкою факторів. Зокрема, нацистська окупація відновила життя релігійних громад, а сталінський режим, намагаючись сконсолідувати населення СРСР та водночас продемонструвати себе з кращого боку перед союзниками по антигітлерівській коаліції, не міг повністю припинити життєдіяльність конфесій. Конфесії опинилися в умовах жорсткого тиску з боку сталінського режиму. Увиразнення українського контексту сталінського тоталітарного режиму сприятиме формуванню національної свідомості учнів, зміцненню опірності російському агресору та єдності у боротьбі за незалежність України.

Ключові слова: сталінський тоталітарний режим, антирелігійна політика, конфесійне різноманіття, Вінницька область, повоєнна доба 1944 – 1949 років.

ANNOTATION

Maslyanko D. P. Religious life in Vinnytsia region in 1944-1949: revealing the essence of totalitarianism in history and civic education lessons – Qualification work in the form of a manuscript.

Qualification work for obtaining a higher education degree of master in the specialty 014. Secondary education, subject specialty 014.03 Secondary education (History and civic education). – Vinnytsia State Pedagogical University named after Mykhailo Kotsiubynsky, Vinnytsia, 2025.

The purpose of the work is to investigate the peculiarities of the process of forming students' knowledge about the Stalinist totalitarian regime. The master's work consists of an introduction, three chapters, conclusions, a list of sources and literature. The first chapter is devoted to historiography, source base and methodology of scientific research. The second section highlights the anti-religious policy of the totalitarian Stalinist regime after the end of World War II in the period 1945-1949 in the territory of Vinnytsia region. The third section offers methodological tools for studying the anti-religious policy of the totalitarian Stalinist regime in history and civic education lessons. **Conclusions.** The activity of the Church in the Vinnytsia region in the post-war period was determined by a number of factors. In particular, the Nazi occupation restored the life of religious communities, and the Stalinist regime, trying to consolidate the population of the USSR and at the same time demonstrate itself from the best side to its allies in the anti-Hitler coalition, could not completely stop the life of denominations. The denominations found themselves under severe pressure from the Stalinist regime. The expression of the Ukrainian context of the Stalinist totalitarian regime will contribute to the formation of national consciousness of students, strengthening resistance to the Russian aggressor and unity in the struggle for the independence of Ukraine.

Keywords: Stalin's totalitarian regime, anti-religious policy, confessional diversity, Vinnytsia region, post-war period 1944-1949.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВУЦВК – Всеукраїнський центральний виконавчий комітет

ВЦВК – всесоюзний центральний виконавчий комітет

ВКП (б) – всесоюзна комуністична партія більшовиків

ГУЛАГ – головне управління таборів

ДПУ – державне політичне управління

КП (б) У – комуністична партія більшовиків України

МГБ – міністерство державної безпеки

НКВД — Народний комісаріат внутрішніх справ

НКГБ — Народний комісаріат державної безпеки

РНК – рада народних комісарів

РСРПЦ – рада у справах православної церкви

РСРК – Рада у справах релігійних культів

РСЧА – робітничо-селянська червона армія

СССР – союз совєтських соціалістичних республік

УРСР – Українська радянська соціалістична республіка

УШПР – Український штаб партизанського руху

ВСТУП

Актуальність. Однією з галузей соціальної історії є соціорелігійна. Значну популярність вона отримала в результаті наукової діяльності західноєвропейських істориків, особливо представників французької історичної школи «Анналів». Соціорелігійна історія включає в себе такі предметні поля: організація та релігійне дисциплінування суспільства, форми та прояви побожності, переломлення церковного віровчення в уявленнях віруючих тощо. В цьому дослідженні основна увага зосереджена на становищі релігійних конфесій та віруючих у радянській державі в післявоєнний період й обрядовій активності мирян. Аналізуючи радянську релігійну політику, внутрішню конфесійну ситуацію на теренах повоєнної Вінниччини важливо розглянути мережу релігійних організацій, характеристиках чисельності віруючих, відвідуванні віруючими храмів, відзначенні релігійних свят, здійсненні обрядів тощо.

Дослідження історії Церкви та релігії дозволяють проаналізувати не лише соціокультурні впливи, особливості, динаміку та тенденції змін релігійності, а й застосувати їх дані ширше - до всіх суспільних процесів. Щоб зрозуміти чіткіше останню тезу, звернімося до деяких аспектів впливу релігійної віри. Як правило, глибоко віруюча людина у своїй діяльності (в широкому значенні цього слова), у повсякденному житті керується релігійними постулатами. Вони значною мірою обумовлюють її буття. Зміна цих чинників призводить до радикальних процесів у трансформації світогляду й самої ментальності людини, її поведінки в суспільстві. До того ж, якщо врахувати добре відому концепцію видатного американського політолога С. Гантінгтона щодо тієї вагомості ролі, яку відіграватиме основана на релігії культура у майбутньому порядку цивілізацій та міжцивілізаційних зіткненнях, то очевидно, що історик не може лишити поза

увагою релігійних процесів, які залишають глибокий слід у світовій історії.

Релігійність поєднує внутрішньопсихологічний та зовнішньосимволічний вияви релігії. До перших зараховуємо релігійні ідеї, погляди, уявлення, почуття, настрої, досвід; до других - обряди та інші види дій. Сукупність перших визначається як релігійна свідомість, а других - як релігійна поведінка. Якщо точніше характеризувати останню, то це - сукупність релігійних дій особи чи групи людей, обумовлених релігійною вірою. До неї відносяться як культові, так і позакультові дії. Відтак релігійність постає як певний специфічний стан свідомості й поведінки індивідуума та спільноти. Вона формується не лише під впливом релігії (хоча він основний), а й під впливом соціальних чинників - суспільного буття, знань, світогляду, виховання тощо.

Саме ці аспекти релігійності віруючих і є основним предметом нашого дослідження. Також ми зупинимося на соціокультурних впливах, зумовлених державною релігійною політикою, внутрішньоцерковним життям, народною культурною традицією, соціально-демографічними чинниками та іншими реаліями повоєнного періоду 1945 – 1949 рр. У поле дослідження потрапили віруючі, які належали до релігійних (легальних та нелегальних) громад, що жили та діяли на Вінниччині у той час.

Об'єктом дослідження є методика вивчення на базі закладів середньої загальної освіти особливостей релігійного життя у повоєнній Україні (1945 -1949 рр.) на прикладі ситуації яка склалася у Вінницькій області.

Предмет дослідження є пошук ефективних засобів і технологій вивчення функціонування релігії як соціального інституту в умовах завершального періоду сталінського тоталітаризму на основі ґрунтового дослідження реального стану релігійного життя. Адже важливою предметною площиною є відсутність вивчення у курсі загальноосвітньої школи особливостей релігійного життя та проведення порівняльного аналізу функціонування релігійної сфери до Другої світової війни і після неї. Єдина подія релігійного життя яка висвітлюється – це ліквідація УГКЦ.

Хронологічні рамки роботи загалом охоплюють період від завершення Другої світової війни, але особливості формування релігійного укладу життя починаються ще з весни 1944 р., тобто вигнання нацистських окупантів з їх союзниками та відновлення іншої окупаційної тоталітарної системи – сталінської. Та завершуються 1949 р. коли комуністична влада розпочинає нову хвилю репресивних практик проти Церкви.

Територіальні межі дослідження окреслені адміністративно-територіальними кордонами Вінницької області станом на завершальний етап Другої світової війни. В матеріалах для внутрішнього користування обласного партійного керівництва вказувались загальні характеристики, котрі були необхідними для номенклатури. Вказувалися дата створення Вінницької області 27 лютого 1932 р., територія в 27 501 квадратних км., та відстані до столиці СРСР Москви 1 078 км та столиці УРСР Києва 222 км. На теренах області налічувалося 7 міст, 2 з яких обласного підпорядкування, селищ міського типу 16, сільських районів – 44, та сільських рад 1 160. Усього населення області становило 2 012 452, з них міського – 229 988, щільність населення на 1 км кв. – 73,2 [6, Арк.3].

Метою роботи є на основі дослідження документів встановити характеристику релігійного життя краю та користуючись складеною характеристикою розробити методичний інструментарій для навчального процесу, продумати методику вивчення даної теми з метою розкрити сутність і цілі сталінських практик у сфері релігійного життя.

Для досягнення мети в процесі написання роботи необхідно виконати наступні **завдання**:

- здійснити аналіз джерельної бази роботи;
- опрацювати та систематизувати історіографію проблеми;
- визначити основні принципи методології та методів дослідження;
- з'ясувати детермінуючі фактори організації релігійного життя;
- проаналізувати характер побудови відносин між державою – Церквою – суспільством – людиною;

- розкрити особливості мотивації поведінки представників кліру та вірян;
- здійснити характеристику повсякденної поведінки віруючих в умовах тотального терору держави;
- провести порівняльний аналіз та охарактеризувати становище різних конфесій Вінницької області;
- на основі фактичного краєзнавчого матеріалу розробити рекомендації для проведення шкільного уроку з громадянської освіти;
- розробити адаптований для учнів Глосарій;
- підготувати сценарій виховного заходу на тему «Права і свободи людини» через призму розуміння поняття свобода віросповідання в умовах сталінського тоталітаризму.

Методи дослідження ґрунтуються на використанні комплексу загальнонаукових та загальноісторичних методів. При проведенні дослідження використовувалися історичний та логічний методи, які дали змогу з'ясувати події і явища духовно-релігійного, що відбувалися в у повоєнні на теренах Подільського краю. У процесі дослідження були також використані порівняльний, статистично-аналітичний та описовий методи, які сприяли комплексному аналізу обраної проблеми та досягнення поставленої мети. Методика дослідження передбачає використання універсальних принципів історичних досліджень: принцип наукової об'єктивності, історизму, комплексності критичного підходу до джерел, які передбачають усебічний, цілісний підхід до вивчення подій духовного життя повоєнної доби. У процесі роботи над дослідженням було використано проблемно-хронологічний підхід, порівняльно-історичний та структурно-системний методи, метод контекстного аналізу, статистичний метод. В процесі роботи важливим був також історіографічний метод, але особливе місце має вивчення документів особистого характеру.

Наукова новизна роботи зумовлена метою, предметом та науковими завданнями дипломної роботи, її змістом, джерелами і теоретичними висновками

дослідження. Оригінальність роботи полягає в тому, що на основі використання розлогої джерельної бази було здійснено комплексну характеристику злочинної політики сталінського тоталітарного режиму по відношенню до прав вірян та цілому функціонуванню релігії як соціального інституту. Важливим елементом новизни є відсутність у шкільному курсі належного висвітлення відновлення релігійних інституцій у повоєнний час та адаптація їх до навчального процесу.

Практичне значення роботи. Основні положення дипломної роботи можуть бути використані під час написання посібників з історії України, правознавства, Громадянської освіти, вивченні історії релігійного життя підготовки шкільних уроків та виховних заходів, відповідних тем практичних занять, підготовці методичного посібника для вчителів.

Тема дослідження є надзвичайно актуальною у вивченні в загальноосвітніх закладах теми «Права і свободи людини», проведенні поза навчальних виховних заходів для широкого загалу, загальній просвітницькій діяльності.

Апробація. Основні положення дипломного дослідження були представлені на III Всеукраїнській студентській науково-практичній конференції «Регіональні студії української історії» яка відбулася 10 квітня 2025 р. та VIII Всеукраїнській студентській науково-практичній конференції. 4 квітня 2025 року. Миколаїв : НУК ім. адм. Макарова, 2025. 721 с./с. 96 – 102

Публікації. Були опубліковані статі: Маслянко Д. П., Войнаровський А. В. Особливості радянської релігійної політики на Вінниччині по завершенню Другої світової війни// Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук: перспективи та виклики: матеріали VIII Всеукраїнської студентської науково-практичної конференції. 4 квітня 2025 року. Миколаїв : НУК ім. адм. Макарова, 2025. 721 с./с. 96 – 102 та Денис Маслянко. Репресії радянської влади проти релігії на Вінниччині у 1944-1948 рр. С. 198 – 201. //Регіональні студії української історії. Матеріали III Всеукраїнської студентської науково-практичної конференції. 10 квітня 2025 р. / відповід. ред. І.М.Романюк. Вінниця : ВДПУ, 2025. 223 с.

В роботі використано 76 найменувань джерел та літератури, структурно робота складається плану, переліку умовних скорочень, вступу, з трьох розділів (десяти підрозділів), глосарію, висновків, списку використаних джерел та літератури.

РОЗДІЛ І.

СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки проблеми

Взаємовідносини радянської влади та релігійних організацій у післявоєнні роки є однією з дискусійних тем сучасної історичної науки. Релігійне життя країни знаходилося у важкому становищі. Тоталітарний атеїстичний режим існуючої влади регламентував внутрішнє життя релігійних громад, вдавався до переслідування віруючих і священнослужителів. Лише у період незалежності Української держави державно-релігійні стосунки перейшли на рівень демократичних.

В історіографії даної проблематики з'явилися нові дослідження, підготовлені на основі великої кількості раніше недоступних архівних матеріалів. В них зроблена спроба з нових концептуальних позицій розкрити проблему взаємовідносин держави і релігійних організацій.

Вивченню партійно-державної політики щодо церков сектантських громад та становища їхніх вірян післявоєнний час відбувався на основі директив, розпоряджень, наказів, постанов уряду і керівних органів, які видавалися переважно з позначкою «таємно» і «цілком таємно».

Діяльність конфесій на теренах Вінниччини стала відкритою для дослідження темою лише зі здобуттям незалежності. Характеристику загальної ситуації на теренах Вінниччини та особливості атеїстичної пропагандистської

діяльності здійснила І. Данілова [41, 42]. Загальну характеристику політики сталінізму здійснюють у своїх дослідженнях П. Панченко [61] та В. Войналович [26]. Особливості антирелігійної політики повоєнної доби на території Вінницької області, кампанію атеїстичних заходів висвітлює у своїй статті Ю. Зінько [47].

Зважаючи на особливий стан подільських земель зауважимо їх поліетнічність та як детермінуючий чинник поліконфесійність. Зокрема це стосується історії юдейської громади на теренах Вінницької області. Радянська історіографія, як правило, висвітлювала роль юдаїзму переважно негативно крізь призму антисемітизму. Зарубіжна історіографія в основному представлена працями релігієзнавців, християнських і юдейських богословів та правозахисників.

Єврейські чистки як органічну складову політики тоталітарної держави повоєнних років розглядає американський дослідник Т. Снайдер, підкреслюючи свідому замовчуваність єврейського питання в радянській історіографії [69].

Діяльності юдейських громад та їхнім взаємовідносинам із радянською владою безпосередньо на Поділлі присвячена монографія В. Кононенка [52].

Теми нелегальних релігійних угруповань 1945-1952 рр. на Вінниччині крізь призму аналізу звітів обласної ради по справах релігійних культів торкнулися А. Войнаровський і Н. Жмуд [28].

Та попри ряд беззаперечно цінних праць, присвячених нелегальним юдейським громадам в УРСР, їхня діяльність саме на Вінниччині в період розгортання нової післявоєнної хвилі сталінської політики антисемітизму висвітлена недостатньо.

Діяльність католицької церкви у завершальний період сталінізму досліджував В. Байдич [18], який зауважував на особливому становищі католицької церкви як однієї з найбільш ворожих для комуністичної влади. Державно-церковні взаємини повоєнного періоду в УРСР аналізував В. Войналович [25]. Особливості стану практик виживання висвітлював П. Бондарчук [22].

Незважаючи на загальні публікації, присвячені характеристиці політики влади щодо католицької церкви, ці взаємовідносини на теренах Вінниччини в післявоєнний період належно не висвітлені.

Історії євангельсько-баптиського руху в Україні та особливостям трансформацій за радянських часів присвячено ряд наукових праць. Характеристика засобів та методів роботи каральних радянських органів у післявоєнний період проти євангельських християн-баптистів представлені у дослідженнях О. Бажана і О. Коротаєва, який, окрім цього, також торкається питання реформування радянських спецслужб та їхньої агентурної мережі в період деєталінізації (1953-1956 рр.) [19; 60].

Репресивним заходам НКДБ УРСР повоєнного періоду проти Свідків Єгови, п'ятидесятників і адвентистів-реформістів присвячені аналітичні студії О. Тригуба[71]. Оскільки більшість з цих деномінацій спочатку увійшли до Союзу ЄХБ, тому ці матеріали є важливими для нашого дослідження. Цінність наукових узагальнень та висновків полягає також в тому, що вони зроблені на основі раніше засекречених документів Комітету державної безпеки УРСР.

Особливості диверсійної діяльності КДБ у середовищі релігійного формування Свідки Єгови у першій половині 1950-х рр. розкриває дослідниця Т. Ваграменко[28].

На історіографії репресивної політики радянської влади щодо протестантських конфесій в Україні періоду пізнього сталінізму зосереджує свою увагу М. Федоренко[72], що обумовлено змінами у підходах та методах роботи радянських спецслужб з протестантами.

Політику радянської влади щодо ЄХБ та її зміни в повоєнний час, особливості об'єднання з іншими деномінаціями, основні аспекти внутрішньо конфесійного життя відображено у монографіях П. Бондарчука, Ю. Вільхового, В. Єленського[24; 54; 44].

Розвитку протестантських релігійних об'єднань у другій половині 20 ст. присвячені наукові студії зарубіжних дослідників, зокрема Л. Жабко-Потаповича[45].

Узагальнюючими є історіографічні студії О. Довбні, яка систематизувала наукові розробки, пов'язані з репресіями проти протестантів в Україні в 1920-1980-х рр[39].

На основі розлогої джерельної бази О. Висовень комплексно охарактеризувала процеси всередині ЄХБ, підкресливши оновлену релігійну модель взаємодії держави та церкви. Її суть полягала в одержавленні протестантських громад задля геополітичних цілей, щоби продемонструвати міжнародній спільноті толерантність до релігії і за допомогою прихованих механізмів чинити тиск на релігійні громади.

Передумови і причини виникнення опозиційних рухів в ЄХБ та їхню діяльність у період середини 1940-1950-х рр. проаналізував у своїй праці О. Лахно[53], побіжно торкнувшись і подільського регіону.

Безпосередньо на подільському контексті релігійної політики радянської влади у перші повоєнні роки зосередилися В. Даниленко і В. Кононенко.

Розгорнену оцінку заходам сталінського тоталітарного режиму проти християнських конфесій, зокрема, протестантських течій на Поділлі ще у 1930-х роках, що згодом новою хвилею розгорнулись у післявоєнний період, дали дослідники А. Войнаровський, Н. Жмуд, В. Гребеньова[17].

Взаємовідносинам протестантських релігійних організацій з владою кінця 1940 – початку 1950-х рр. (зокрема, і ЄХБ Вінницької області) присвятили свої наукові дослідження Ю. Зінько та І. Данілова[43; 48]. Автори також простежили динаміку змін чисельності та соціально-демографічний склад релігійних громад в різних областях України, охарактеризували методи протидії протестантських релігійних організацій щодо посилення державного контролю діяльності цих формувань.

Незважаючи на значну кількість студій, що торкалися історії формування ЄХБ повоєнного періоду, діяльність Союзу ЄХБ на Вінниччині, особливості взаємовідносини вірян з владою та протестантськими деномінаціями висвітлювалася досить фрагментарно. Тому ця тема потребує комплексних узагальнюючих досліджень.

В радянській історіографії Церкву АСД переважно розглядали крізь призму методології марксизму-ленінізму як негативне явище. Незважаючи на те, що вивчення передусім зосереджувалося не на змісті вчення, а на історії виникнення та поширення, радянські вчені все ж торкалися важливих соціокультурних контекстів (демографічна динаміка, особливості культу, етика, методи пропагандистської роботи тощо).

Вже на тлі «перебудови» в кінці 1980-х рр. варто згадати дослідження В. Горського[28], який вивчав питання соціально-ідейних передумов еволюції адвентизму в Радянському Союзі, зокрема, стан релігійності радянських адвентистів і тенденції її змін.

Вже у незалежній Україні важливим поступом у вивченні адвентизму стало увиразнення його як самостійного об'єкту дослідження серед інших течій пізнього протестантизму. Вітчизняні науковці починають піднімати дослідницькі питання у площині антропологічної методології, зокрема, взаємовідносини з владою, взаємостосунки вірян як всередині об'єднання, так й з іншими християнськими конфесіями тощо.

Але формуванню саме адвентизму на території Поділля повоєнного періоду, зокрема, Вінницької області, що була завжди одним із найчисельніших осередків цієї деномінації з областей УРСР, висвітлювалася досить фрагментарно. Тому беззаперечно ця тема потребує глибшого вивчення, аналізу та узагальнення.

В цілому маємо значний комплекс спеціалізованих праць які вимагають узагальнення та доопрацювання.

Окремо торкнемося висвітлення даної проблематики у шкільних підручниках. Усвідомлюючи вагомість усіх тем суспільно-політичного, соціально-економічного та культурного життя варто було би хоч одним розділом сутнісно визначити ті зміни в політиці сталінського режиму у сфері: Держава – Церква. Єдина подія які приділено належну увагу це ліквідація УГКЦ. На наше переконання така позиція не є вірною, адже не відображає сутнісно важливих

процесів життя в країні де значна кількість людей продовжували бути віруючими, але приховуючи свої почуття.

1.2. Джерельна база

Взаємовідносини радянської влади та релігійних організацій у післявоєнні роки є однією з дискусійних тем сучасної історичної науки. Релігійне життя країни знаходилося у важкому становищі. Тоталітарний атеїстичний режим існуючої влади регламентував внутрішнє життя релігійних громад, вдавався до переслідування віруючих і священнослужителів. Лише у період незалежності Української держави державно-релігійні стосунки перейшли на рівень демократичних.

Вивченню партійно-державної політики щодо церков сектантських громад та становища їхніх вірян у післявоєнний час відбувався на основі директив, розпоряджень, наказів, постанов уряду і керівних органів, які видавалися переважно з позначкою «таємно» і «цілком таємно».

Найбільша увага зверталася на заходи центрального апарату щодо громад релігійних об'єднань, особливо найчисленніших з них, які мали великий вплив серед населення. Конкретні заходи щодо релігійних громад культів різного віросповідання пропонувалися в інформаційному звіті уповноваженого РСРК при РНК СРСР по Українській РСР на травень–червень 1945 р. Ставилися завдання щодо посилення роботи з обліку громад різних релігійних організацій і завершення їхньої реєстрації до кінця 1945 р.; обліку релігійних громад і груп антирадянських сект, їхніх керівників та передачу матеріалів на них до органів НКДБ для вживання відповідних заходів; передачі органам КДБ наявних матеріалів стосовно фактів антирадянських проявів чи відмови від військової повинності з боку представників релігійних громад; заборони урочистих водних

хрещень сектантів; домагання повсюдного возз'єднання громад «євангельських християн» і «баптистів» та підпорядкування їх Всесоюзній Раді євангельських християн і баптистів (ВРЄХБ); активізації дії партійних, комсомольських і громадських організацій з метою «обробки й відриву молоді від впливу сектантів»; запровадження штрафних санкцій до релігійних громад, у приміщеннях яких здійснювались спеціальні дитячі зібрання з метою пропаганди релігійного вчення; посилення роботи органів КДБ з виявлення і застосування репресивних дій до організаторів і керівників антирадянських нелегальних релігійних організацій [66, с. 87-90].

Одним із обов'язкових етапів у роботі задля контролю за діяльністю релігійних культів було возз'єднання громад «євангельських християн» і «баптистів» та підпорядкування їх Всесоюзній Раді євангельських християн і баптистів (ВРЄХБ). Уряд вирішив створити єдину церковну організацію та, поставивши на її чолі «слухняне» керівництво, повністю контролювати релігійну свідомість віруючих найбільших протестантських організацій в Україні[38, с.142].

В ході війни 1941 – 1945 років політичне керівництво СРСР остаточно відмовилося від планів якнайшвидшого знищення релігії і церкви і перейшло до політики часткового відродження релігійного життя в країні під жорстким державним контролем. 4 квітня 1942 року в Москві на Великдень на одну ніч був відмінено комендантську годину. Оголошення по радіо про це відбулося за кілька годин до служб, які пройшли в умовах світломаскування і на яких були присутні по оцінці НКВС до 85 тисяч чоловік[39, с.162].

14 вересня 1943 при РНК СРСР було створено Раду у справах Російської православної церкви (РСРПЦ), а 19 травня 1944 року Раду у справах релігійних культів (РСРК), на які покладалися завдання здійснення взаємодії між урядом і, відповідно, Московською Патріархією та «релігійними об'єднаннями мусульманського, юдейського, буддійського віросповідань, вірмено-григоріанської, старообрядницької, греко-католицької, католицької та лютеранської церков і сектантських організацій». Ради повинні були розробляти

проекти відповідних законодавчих актів і постанов уряду, спостерігати за виконанням законодавства про культи, Ради мали в республіках, областях і краях своїх уповноважених [23, с.94].

Хоча Положення «Про порядок відкриття церков» від 28 листопада 1943 року й «Про порядок відкриття молитовних будинків релігійних культів» від 19 листопада 1944 року припускали багатоступеневість і тривалість процедури відкриття нових культових установ, відкриті на зайнятої німцями території установи культу після відновлення радянського режиму на даній території реєструвалися як «фактичні діючі» і, як правило, не зачинялися. У 1946 році на території СРСР налічувалося 10547 соборів, церков[39].

Джерельною базою для дослідження стали архівні матеріали Державного архіву Вінницької області (ДАВіО), зокрема, звіти Ради по справах релігійних культів по Вінницькій області за 1945-1952 рр., які вперше введено до наукового обігу, що підкреслює новизну. Це Інформаційні звіти, довідки і листи уповноважених Ради по справам російської православної церкви та Ради у справах релігійних культів і органів МГБ про наявність релігійних громад і сект та їх антирадянських проявах[1-10].

Серед масиву документів звіти РСРПЦ та РСРК які здійснювалися щомісячно, поквартально та щорічно. У звітах мітилася надзвичайно точна та детальна інформація щодо кількісного складу конфесійних громад, особлива увага стосувалася релігійних лідерів, священників, проповідників, активістів. Описувалася наявність культових споруд та їх стан, з коментарями про можливість їх закриття або ж можливості вилучення для цивільних, господарських, культурно-просвітніх потреб. Кожен представник активу релігійної громади мав ретельну характеристику з особливою увагою на питання де перебував в період окупації і якою була професійна діяльність. Найменша підозра у колабораціонізмі була б підставою для негайних санкцій з боку влади. Уповноважені отримували допомогу від МГБ та міліції, їм мали виявляти повне сприяння працівники органів самоврядування та виконавчої влади. Тому звіти і доповідні Уповноважених РСРПЦ та РСРК мали гриф «Цілком таємно» та

вважаємо зберігають достовірну інформацію і є цінним джерелом з історії релігії на території Вінницької області.

1.3. Методологія та методика дослідження

Проблеми релігійного життя у повоєнному ССРСР є надзвичайно складним феноменом, що потребує комплексного системного вивчення. Як цілісна система гуманітарного знання, релігієзнавство також застосовує низку різноманітних методів пізнання: загально – та конкретно-наукових, теоретичних і емпіричних, соціологічних, загальнофілософських. При дослідженні феномена релігії релігієзнавство послуговується здебільшого філософськими (діалектичний, феноменологічний, герменевтичними) та загальнонауковими (генетичний, історичний, порівняльно-історичний, структурно-функціональний, соціологічний, типологічний, каузальний, філософсько-логічний) методами[38].

Діалектичний метод – допомагає дослідити релігійні феномени в динаміці їх становлення та розвитку, у взаємозв'язку їх між собою, так і з процесами та явищами різноманітних сфер суспільного буття (філософії, політики, моралі, мистецтва тощо). Розглядаючи релігію в усіх її соціальних зв'язках та опосередкування, цей метод дозволяє сформулювати понятійно-категоріальний варіант релігієзнавства, виконує синтезуючу роль у всій сукупності досліджень релігії з урахуванням взаємовпливів у цьому процесі закономірностей історії та конкретних обставин[32, с.79].

Генетичний метод – показує відтворення розвитку релігії від її зародження, встановлення проміжних ланок її еволюції, вивчення минулого через пізнання сучасності.

Історичний метод – допомагає визначити історичні чинники виникнення, становлення та розвитку релігійних систем. Даний метод може бути

реалізований через генетичний підхід, коли в певній послідовності досліджуються всі, в тому числі й проміжні, стадії розвитку релігії.

Порівняльно-історичний метод – передбачає порівняння різноманітних ступенів розвитку як однієї релігії на різних її історичних етапах, так і багатьох релігій, що існують одночасно, але перебувають на різних стадіях розвитку. Такий підхід до вивчення релігії привів до створення окремої галузі дослідження – порівняльного релігієзнавства[36, с.91-93].

Структурно-функціональний метод – спрямований на розкриття структури та функціонування релігій, релігійних організацій, культів тощо.

Соціологічний метод – надає широкі можливості пізнання релігії як певної соціальної системи, яка є об'єктом зовнішніх впливів і водночас суб'єктом впливу на різні соціальні інститути, буття людей[34, с.128].

Типологічний метод – дає змогу охарактеризувати історичні типи релігій і вільнодумства, виділити стійкі групи їх ознак та зарахувати до відповідного типу.

Каузальний метод – сприяє дослідженню причинно-наслідкових зв'язків виникнення й еволюції різних релігійних явищ, що дає можливість виявити різні релігійні та нерелігійні форми завдяки аналізу відносин людей у процесі їх життєдіяльності.

Феноменологічний метод – допомагає вивчити так звану «чисту» суб'єктивність індивіда. За допомогою певних засобів вивчення смисложиттєвих цінностей особи цей метод дозволяє співвідносити уявлення, погляди, мету, мотиви та дії віруючих. Завдяки цьому можна знайти смислові зв'язки в їх поведінці, визначити основні структурні рівні спілкування, суб'єктивні чинники суспільних та конфесійних відносин[38].

Герменевтичний метод – охоплює систему різноманітних засобів та прийомів пояснення сакральних текстів, творів отців церкви та богословів, релігійних процесів і явищ загалом. Використання цього методу дозволяє проводити порівняльний аналіз розуміння релігійних джерел різними

поколіннями з їх авторською інтерпретацією, виявляє зв'язки текстів із певним історико-культурним середовищем[36].

Герменевтичний метод сприяє розумінню та виявленню найбільш суттєвих ознак та властивостей релігійних явищ певних історичних епох. Дозволяє використовувати загальнонаукові методи дослідження.

Філософсько-логічний метод — досліджує процес відображення релігії у свідомості людини, при якому об'єктом дослідження є не тільки сама релігія, а й природне середовище, яке впливає на її формування.

Релігієзнавство дає певний обсяг наукових знань і прагне навчити самотійно й об'єктивно оцінювати релігійні явища, події, що відбуваються в релігійному житті певного суспільства. Незалежно від використовуваних методів, релігієзнавчі дослідження, пошуки повинні відповідати певним методологічним принципам, основоположним ідеям, що визначають суть усіх інших понять і суджень у процесі пізнання релігії[32, с. 65-67].

У системі релігієзнавчих досліджень широко використовуються методологічні принципи, найпоширенішими серед яких є принципи об'єктивності, історизму, толерантності і терпимості, культурологічний, антропологічний, правового забезпечення свободи совісті.

Принцип об'єктивності – основна методологічна засада, візовий принцип будь-якого наукового дослідження, що передбачає розгляд феномена релігії таким, яким він є сам собою, незалежно від умов пізнання і засобів, що використовуються в пізнавальному процесі. Він вимагає дотримання вимог достовірності, неупередженості у відображенні релігійних явищ і процесів, закономірностей релігійного життя. Не меншу роль відіграє і вимога наукового. Обґрунтування знань про релігію, опора на всебічно перевірені факти. При цьому нехтуються установки, які часто мають суб'єктивний, емоційний, упереджений, заангажований відтінок.

Принцип об'єктивності повинен доповнюватись принципом позаконфесійності, який орієнтує дослідника на відхід від конфесійної зацікавленості при дослідженні релігійних явищ і процесів[36, с. 141].

Методологічна функція об'єктивності реалізується також у нормативних вимогах принципу плюралізму, який передбачає однакове ставлення дослідника до різних конфесій. Об'єктивність у межах релігієзнавчих досліджень реалізує свій потенціал через установку на цілісне дослідження релігійного феномена, а не окремих його складових. Одиначні вияви релігії не дають можливості досягнути її в цілому.

Принцип історизму – один із вузлових у релігієзнавчих дослідженнях. Він орієнтує на розгляд релігійних явищ і процесів у їх історичному розвитку з урахуванням конкретних просторово-часових факторів. Звідси вимога системності в його дослідженні: з'ясування причин, умов появи, етапів функціонування, еволюції, аналізу нинішнього стану об'єкта, дослідження і, зрештою, прогнозування майбутніх змін, тенденцій розвитку[35, с.27].

Принцип толерантності і терпимості передбачає терпимий, доброзичливий діалог релігійного та нерелігійного світоглядів. Безперечно, їх вихідні засади неоднакові, але обидва типи світогляду мають низку спільних ознак та ідей — загальнозначимі духовні вартості, моральні орієнтири та ідеали: екологічні, естетичні, соціально-політичні та інші цінності. Релігія повинна оцінюватись як загальнолюдське явище, яке акумулює і виражає думки, прагнення і волю всіх людей, функціонує в кожній ділянці суспільного життя, на всіх рівнях соціальної організації. Це відбувається тому, що в релігійній системі цінностей безпосередньо функціонують не лише суто релігійні цінності, а й загальнолюдські цінності реального життя[32, с.84].

Культурологічний принцип дозволяє розглядати релігію та вільнодумство в контексті розвитку духовної культури в історичному та сучасному аспектах. При цьому розв'язується ціла низка проблем: з'ясовуються особливості релігії як феномена культури, властивості релігійно-культурних утворень, своєрідність історичних проявів вільнодумства в духовному житті суспільства та особистості.

Антропологічний принцип зосереджує увагу на аналізі світоглядних питань у контексті проблем буття людини, суті, мети та змісту її життя, смерті й безсмертя, тобто в руслі філософської антропології.

Принцип правового забезпечення свободи совісті передбачає право кожної особи на свободу совісті, світогляду, релігії та переконань. Це право містить свободу мати, приймати і змінювати релігію або переконання за своїм вибором і свободу одноосібно чи разом з іншими сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати жодної, відправляти релігійні культи, відкрито виражати і вільно поширювати свої релігійні чи атеїстичні переконання.

У більшості студій на теми сталінізму широкомасштабний терор у сфері релігійного життя розглядається як соціальна патологія, дивовижний феномен, який не піддається раціональним тлумаченням. [43, с.62].

Мета магістерської дипломної роботи та її дослідницькі завдання визначили комплекс застосованих у ній методів, в основу яких покладені засадничі принципи наукового пізнання: історизму, об'єктивності та всебічності.

Невіддільним компонентом методологічної бази дослідження став принцип всебічності, який передбачав аналіз предмета наукової розвідки в контексті його внутрішніх та зовнішніх взаємозв'язків. Здійснюючи дослідження з урахуванням цього принципу, автор встановив, що державна політика пам'яті тісно корелюється із зовнішнім фактором (характером відносин з іншими країнами), а це, в свою чергу, впливає на підтримку заданого курсу історичного минулого (радянсько– / російськоцентричної або ж національно орієнтованої версії минулого).

Наведені принципи були реалізовані шляхом застосування комплексу загальнонаукових, спеціально-історичних, конкретно-історичних та міждисциплінарних методів. Для досягнення мети дослідження найбільш корисними у групі загальнонаукових стали історичний, логічний та системно-структурний методи пізнання. За допомогою історичного методу автор проаналізував досліджувані процеси, події та явища у їх розвитку та хронологічній послідовності з метою всебічного висвітлення. Складовими логічного методу є аналіз та синтез, індуктивний та дедуктивний підходи, узагальнення й систематизація. Аналіз та синтез становили основу вивчення проблематики колективної пам'яті про карально-репресивні практики та терор

під час розгляду різних груп джерел та літератури. Дедуктивний та індуктивний методи склали доказову основу роботи, а закони дедуктивної (формальної) логіки використовувались для підсумовування. Метод узагальнення й систематизації застосовувався в процесі виявлення матеріалів та документів, отриманих при вивченні першоджерел і літератури для формулювання й обґрунтування висновків за результатами проведеного дослідження. Системно-структурний метод надав можливість всебічно розглянути діяльність центральних, республіканських та державних органів влади у здійсненні політики історичної пам'яті щодо репресій, насильства та терору доби тоталітаризму по відношенню до Церкви.

Використання спеціально-історичних методів відбувалось відповідно до етапів дослідження. Вивчення історіографічного доробку передбачало залучення методологічного інструментарію історіографа, що дозволило класифікувати історіографічні джерела, з'ясувати їхню проблемно-тематичну та концептуальну домінанту. Розчленування теми на взаємопов'язані декілька більш вузьких та взаємопов'язаних проблем, визначених у розділах та підрозділах дослідження, кожен із яких було розглянуто у відповідності до хронологічної та логічної послідовностей, становило суть проблемно-хронологічного методу.

Наукова розвідка теми включала застосування конкретно-історичних методів пізнання. Використання історико-порівняльного методу зробило можливим розглянути підходи до впровадження політики історичної пам'яті та виявити в них відмінні риси, а також порівняти інформаційну складову спогадів про терор, репресії та насильство. Впровадження історико-генетичного методу, який заснований на послідовному аналізі досліджуваної проблематики, дозволив простежити трансформації висвітлення теми насильства та репресивної діяльності та терору в публічному дискурсі та зміну курсів конструювання української державної політики пам'яті з визначенням причинно-наслідкових зв'язків у зазначених питаннях.

Специфіка порушених у кваліфікаційному дослідженні питань зумовила необхідність використання міждисциплінарних методів дослідження.

Принцип історичного антропологізму застосовувався, передусім, в межах студіювання спогадів очевидців радянської репресивної політики. Компаративний літературознавчий метод дозволив дослідити спільне та відмінне в групі джерел особового походження і художньої літератури щодо відображення репресій тоталітарних режимів.

У підсумку, застосовані в дослідницькій роботі концептуальні підходи, понятійний апарат, принципи й методи наукового пізнання, що обумовили структуру дослідження, етапність та логіку викладу положень теми, науковість одержаних результатів, дозволили досягти означеної мети та виконати поставлені дослідницькі завдання. Методологічна основа дослідження базується на принципах історизму, об'єктивності та всебічності.

РОЗДІЛ II.

ОСОБЛИВОСТІ РЕЛІГІЙНОГО ЖИТТЯ ВІННИЧЧИНИ У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД

2.1. Держава – церква – суспільство: особливий формат відносин

У роки війни державне керівництво СРСР на чолі з Й. Сталіним значною мірою переглянуло свої позиції щодо Церкви та релігії. Становище релігії і Церкви, на боротьбу з якими у передвоєнні роки спрямовувалася міць радянського режиму, значно поліпшується. Жорстка антирелігійна боротьба поступається місцем більш виваженій та менш активній критиці релігії і примиренському ставленню до існування церковних інституцій та духовенства.

Кардинальні зміни курсу в церковній політиці зумовлювалися низкою важливих обставин, які мали місце під час Другої світової війни. Серед них – зростання релігійності населення. Воєнні лихоліття сприяли цьому процесові. Під час війни на окупованих територіях спостерігалось відновлення діяльності храмів, закритих у передвоєнні роки. У тих місцевостях, де таких церковних споруд не було, відкривалися молитовні будинки. Оскільки окупаційна німецька влада не чинила перешкод відродженню релігійного життя, то з релігією мусила рахуватися і радянська влада, яка представляла державу, що вела боротьбу з німецьким агресором. В очах широких мас вона повинна була зберігати певний позитивний імідж. Тому в нових умовах методи войовничого періоду 1920-30-х рр. не були прийнятні[22, с.65].

Важливим фактором було те, що влада розуміла, що вона може використати Церкву у своїх цілях. На той час церковна ієрархія РПЦ та низки протестантських конфесій відмовилася від конфронтації з радянським режимом і, щоб зберегти свої Церкви, намагалася пристосуватись до нових умов. Влада,

скориставшись поступливістю церковних ієрархів, зуміла використати релігійний чинник для консолідації суспільства в роки війни[39, с.142].

Державне керівництво також вважало, що РПЦ може служити важливим фактором посилення радянських впливів у світі, зокрема в тих регіонах, де православ'я було пануючою релігією. М. Калінін у 1945 р. сказав новообраному Патріарху Московському і всієї Русі Алексію: «Наш уряд з повагою ставиться і віддає належне великій громадській діяльності Вашої Святості. Але люди чекають більшого від Вашої Святості. Москва вже стала світовим центром міжнародної політики. Вона повинна стати ще й духовним ядром»¹⁵⁷. У «Закритому листі ЦК КП(б)У з питань релігії», надісланому у 1945 р. парторганізаціям УРСР, вказувалося, що партія і держава не змінювали свого ставлення до релігії і Церкви, а лише остання в ході війни змінила своє ставлення до радянської держави. Їй оскільки Церква у своїй діяльності ставить метою допомогти радянському уряду в боротьбі з гітлерівською Німеччиною, то радянська держава цінує цю діяльність Церкви. В листі відзначалося, що мільйони слов'ян Європи знаходяться під сильним впливом Православної церкви і якщо цей вплив спрямований на мобілізацію всіх сил і об'єднання для загальної боротьби з німецьким мілітаризмом, то така діяльність Церкви заслуговує схвалення[40, с.265].

Лібералізацію релігійної політики в СРСР до певної міри також можна вважати поступкою союзникам, які не схвалювали жорстких антирелігійних дій радянської влади. На цьому моменті акцентували увагу й окремі лектори, які пояснювали населенню причини і характер змін радянської влади щодо Церкви і релігії. Зокрема, на Харківщині лектор відповів: «... Це вирішено зараз, під час війни, тому що союзники нам запропонували...». Такі відповіді, як правило, не були власними умовиводами лекторів, а «спускались» їм зверху[47, с.155].

Варто відзначити, що намагання замінити релігію державною ідеологією належить у самій природі тоталітарної держави. Видатний швейцарський психолог К.-Г. Юнг писав: «Щоб дати повну владу маніпулюючим нею (державою - П.Б.) вождям, усі соціально-політичні течії, які притримуються

цього напрямку, незмінно намагаються вибити ґрунт з-під ніг релігії. Адже для того, щоб перетворити індивіда в осередок держави, необхідно досягнути основного - змусити його розраховувати лише на державу і ні на що інше». Тому поступки у релігійній сфері можна трактувати як тимчасовий захід[52, с.39].

У період війни та після неї владою було здійснено ряд зусиль для уніфікації та централізації близьких релігійних течій з метою кращого контролю над ними, зокрема це стосується переходу обновленських православних громад в лоно РПЦ. У доповіді голови Ради в справах РПЦ Г. Карпова (12 жовтня 1943 р.) зазначалося, що очолювана ним Рада, «виходячи з того, що обновленська течія зіграла свою позитивну роль на відомому етапі і в останні роки не має того значення і бази, і приймаючи до уваги патріотичні традиції Сергіївської церкви, вважає доцільним не перешкоджати розпаду обновленської церкви і переходу обновленського духовенства і парафій в патріаршу Сергіївську церкву» [20, с.47]. Радянське керівництво вирішило, що обновленство відіграло свою роль в ослабленні РПЦ, а на той період, маючи «слухняну» Церкву, варто знову розпочати уніфікацію і централізацію релігійного життя для інтенсифікації контролю над ним.

Вибір Й. Сталіна на користь РПЦ був зумовлений, насамперед, міркуваннями прагматичного характеру. Обновленство не користувалося в СРСР підтримкою віруючих. Його не визнавала і більшість помісних Православних церков. До того ж німецьке командування закрило майже всі обновленські храми на окупованій території, натомість там вирости тисячі патріарших. Московська патріархія також в більшій мірі була носієм національних традицій, що було важливим у воєнний період. Вагомим фактором на користь розпаду обновленства було те, що влада в той період слідувала політиці централізації в церковній сфері, намагалась об'єднати окремі релігійні течії (зокрема, баптистів, п'ятидесятників та ін.) для кращого контролю над ними[28, с.96].

Таким чином, тим релігійним течіям, які довели свою прихильність до влади, судилося стати релігійним абсорбентом, який би поглинув догматично

близькі до них релігійні течії, спростивши для радянського режиму контроль над релігійним життям країни.

Зміни у сфері державної політики щодо церковних інституцій не означали, що влада відмовляється від усталених ідеологічних засад щодо релігії і Церкви. Останній факт, зокрема, відобразився вже у постанові ЦК КПРС (вересень 1944 р.), яка закликала «до посилення антирелігійної пропаганди шляхом пропаганди наукового світогляду» і в пізніших державних та компартійних рішеннях та постановах.

У вересні 1943 р. в Москві відбувся Архієрейський собор єпископів Православної церкви, який був скликаний для виборів Патріарха Московського і всієї Русі й утворення Священного Синоду. У Соборі взяло участь 19 архієреїв (тоді як кілька десятків архієреїв перебували у в'язницях і на засланні). За чотири дні, що минули з часу зустрічі Й. Сталіна з митрополитом Сергієм (Страгородським), обраним на Соборі Патріархом, окремих з них неможливо було звільнити і доставити на Собор. Дехто, можливо, залишався б в опозиції до політики Сергія (Страгородського). Було замінено назву цієї Церкви. Замість слова «російська» в традиційній назві «Російська православна церква» було замінено словом «руська», що означало, що дана Церква об'єднує не лише жителів Росії[39, с.146].

Для «опікунського нагляду» за релігійними течіями були створені відповідні державні органи. 14 вересня 1943 р. вийшла постанова РНК СРСР про організацію Ради в справах РПЦ (РСРПЦ), а 7 жовтня 1943 р. Й. Сталін підписав постанову «Про утворення Положення про Раду в справах Руської православної церкви при Раднаркомі СРСР». У числі обов'язків Ради в справах РПЦ були: попередній розгляд питань, які ставились патріархом і вимагали вирішення союзним урядом; розробка проектів законодавчих актів і постанов, що торкалися РПЦ, інструкцій та інших вказівок для їх застосування і винесення на розгляд РНК СРСР; нагляд за втіленням урядових законів і постанов, що стосувалися РПЦ; подання до РНК СРСР висновків з питань діяльності РПЦ; інформування уряду про стан РПЦ у СРСР, її становище та діяльність в окремих

регіонах; облік храмів і складання статистичних зведень за даними місцевих органів. При Раднаркомах союзних й автономних республік, обл(край)виконкомах Рада в справах РПЦ мала своїх уповноважених. Власне кажучи, РСРПЦ фактично мала не лише контролювати РПЦ, а й скеровувати її діяльність[26, с.221].

19 травня 1944 р. вийшла постанова Ради Народних Комісарів СРСР «Про організацію Ради в справах релігійних культів» (РСРК). На неї покладалося завдання здійснювати зв'язок між урядом і керівниками релігійних об'єднань, які належали до різних конфесій, крім РПЦ, тобто фактично контролювати ці релігійні організації за допомогою чиновників[61, с.37].

Був започаткований інститут уповноважених. Основними завданнями уповноважених Ради в справах РПЦ та уповноважених Ради в справах релігійних культів було систематичне стеження за здійсненням законодавства в релігійній сфері, інформування органів влади про випадки його порушення, вживання заходів по зупиненню даних порушень, а при неодноразовому порушенні законів постановка питань про зняття з реєстрації духовенства чи релігійного об'єднання, сприяння релігійним організаціям у вирішенні питань, які вони ставили перед державними установами. Уповноважені контактували з релігійними громадами та їх духовними центрами з питань, які потребували дозволу з боку органів вищої та місцевої влади, приймали та розглядали заяви і скарги з питань, що стосувалися релігійних об'єднань. Формально вони не повинні були втручатись у внутрішнє життя релігійних організацій (канонічну і догматичну діяльність) [28, с.99]. Проте на практиці таке втручання мало місце.

Український історик І. Андрухів з приводу органів, що контролювали Церкву зазначав: «... Сталін зробив з РПЦ фактично те ж саме, що Петро Перший у 1721 р., коли ліквідував Московську патріархію і створив Святійший Синод на чолі з підпорядкованим йому обер-прокурором, який здійснював нагляд і контроль над Церквою. Сталін, навпаки, відродив Синод, але обов'язки обер-прокурора поклав на Голову Ради в справах РПЦ та його помічників - уповноважених у республіках та областях, перетворивши РПЦ у державну

структуру» . З цими словами, очевидно, можна погодитись, якщо подивитися на цю проблему ширше [44, с.57].

31 січня - 2 лютого 1945 р. в зв'язку зі смертю Патріарха Сергія й необхідністю обрання нового Патріарха й вирішення ряду важливих питань відбувся Помісний собор РПЦ. На нього були запрошені Патріархи помісних православних церков та зарубіжні ієрархи РПЦ. На Соборі було прийнято «Положення про управління Руською православною церквою». Документ закріплював домінуючу роль кліриків у церковному житті. Раніше парафію очолював церковний актив - «двадцятка» (група віруючих, кількістю не менше 20 осіб, підписи яких знаходилися на заяві про реєстрацію релігійної громади) та її виконавчі органи; згідно нового «Положення» на чолі парафіяльної громади стояли настоятелі храму, які призначались архієреями . Роль церковного активу у житті релігійної громади відсувалася на другий план. Владі значно легше було контролювати одного священика, роль якого після прийняття «Положення» ставала більш вагомою, ніж церковний актив, що складався з багатьох осіб[39, с.149].

Учасники Собору, звертаючись до уряду СРСР, наголошували: «Наша Церква, дякувати Богові, живе повним життям, згідно з нашими канонами та церковними звичаями. У всій життєдіяльності наша Церква зустрічає повне сприяння у своїх потребах з боку Уряду і найближчим способом - з боку Ради у справах Руської Православної Церкви при РНК СРСР». Представник уряду, голова Ради в справах РПЦ Г.Карпов у своєму виступі висловив вдячність церкві за внесок у боротьбу з фашизмом[73, с. 167].

Лібералізація радянської релігійної політики щодо РПЦ у післявоєнний період дорого коштувала самій Церкві. Священик-дисидент Г. Якунін зазначав: «... Московська Патріархія постійно низько поклонялася, плазувала і духовно солідаризувалася з громадянською владою». Часто це низькопоклонство доходило до відкритого блюзнірства - месіанських сподівань прив'язаних до особистості Й. Сталіна. Так, Патріарх Алексій говорив: «Церква вчить, що благословенного миру, міцного благополуччя і істинного спокою для праці,

можна досягнути не інакше, як шляхом правди; що із справами правди народів невидимим, але дієвим союзом поєднані справи Правди Божої, що таким чином з Правдою Божою поєднано й прагнення сучасних миролюбивих народів жити в мирі і справедливості. Ми щасливі, що цю правду здійснює наш народ під твердим проводом всім світом визнаного Вождя і натхненника миролюбних народів Йосипа Віссаріоновича Сталіна». Не менш блюзнірський образ створив митрополит Миколай (Ярушевич), який на конференції всіх Церков і релігійних об'єднань в СРСР у 1952 р. промовляв: «Неприступною цитаделлю миру піднімається Радянський Союз над каламутними хвилями неспокійного океану. Наша цитадель вище Монбланів і Еверестів. На вартовій вежі її беззмінно стоїть перша людина світу. Зіркі очі його, міцна рука, яка вказує людям дорогу життя, розмірено б'ється його всеохоплююче серце, яке ввібрало в себе весь біль страждених, наповнене спокійним, але невтомним гнівом до катів і великою любов'ю до людей. Він не дасть приректи на нові муки людство, ним недавно врятоване... Слава Великому Сталіну» [39, с151]. Очевидно, що ці слова явно були протилежні істині.

Подібними словами Й. Сталіна йменувало не лише духовенство РПЦ, а й інших конфесій. Так, у телеграмі-співчутті з приводу смерті Й. Сталіна на ім'я уповноваженого РСРК по УРСР П.Вільхового від старообрядців (РСРПЦ Білокриницької згоди) диктатора називали «великим вождем всього радянського народу», в телеграмі євангельських християн-баптистів він йменувався як «найвизначніший прапорносець світу, вождь всього прогресивного людства, творець великої Сталінської Конституції, наш рідний і любимий» [42, с.302].

Історик В. Якунін пояснює хвалу Сталіну і радянській владі тим, що РПЦ намагалася використати сприятливий момент для зміцнення церковних позицій і боялася повтору ситуацій 1920-30-х років. Німецький дослідник Г. Зімон зазначав, що після безуспішних спроб опозиції патріарша Церква бачила в покірній терпимості єдину надію спротиву. Таким чином «одержавлення» РПЦ і жорстка підпорядкованість православних ієрархів радянським чиновникам

дозволяла Церкві офіційно функціонувати в досить ліберальній обстановці порівняно з 1930-ми рр. [63, с. 82].

Хоча РПЦ й отримала дозвіл на те, щоб легально існувати й мати достатньо велику порівняно з довоєнним періодом мережу, проте це не означало, що це надовго і не вимагає вагомих послуг з боку РПЦ. Загалом тодішнє ставлення радянської влади до Церкви та релігії чітко відображено в «Закритому листі ЦК КП(б)У з питань релігії» (1945 р.), де наголошувалося, що комуністи не повинні забувати, що ідеологія Церкви суперечить марксистсько-ленінському світогляду, що вона реакційна і зрештою повинна бути подолана. Тому комуністи у своїй повсякденній діяльності повинні постійно вести боротьбу проти ідеалістичної та містичної ідеології Церкви, її реакційної діяльності. Як бачимо з цього документу, зміна ставлення влади до Церкви не означала зміну у ставленні до релігійної ідеології, а існувало бажання використати Церкву для реалізації своїх цілей[73, с.191].

Після війни було послаблено жорстку антирелігійну пропаганду, притаманну для довоєнного періоду. Союз воєнних безбожників Української РСР фактично припинив своє функціонування на початку війни, проте формально зберігав своє існування, а постановою РМ СРСР від 29 квітня 1947 р. його функції були передані новоутвореному Всесоюзному товариству по розповсюдженню політичних і наукових знань, а його існуванню було покладено край. Влада відмовляється від гострої, невваженої, а часто й псевдонаукової критики релігії, що негативно сприймалася. Хоча, починаючи з кінця 1940-х рр. і робляться кроки активізувати антирелігійну пропаганду[20, с.116].

Зміна пріоритетів політики щодо Церкви не вимагала істотної зміни законодавчо-нормативних актів, які регулювали взаємовідносини держави і Церкви. Сформовані у 1920-30-і рр., вони в своїй основі функціонували і після війни. Загального законодавства про релігійні культи не було, а кроків створити його в добу пізнього сталінізму не робилося[63, с.201].

Нормативно-правові акти прийняті в 1940-ві рр., які регулювали правове життя, необхідною умовою функціонування релігійних громад вважали їх

реєстрацію. Одним з таких документів була постанова РНК СРСР «Про порядок відкриття церков» від 28 листопада 1943 р., в якій відображався механізм цієї процедури, обґрунтовувались основні напрями діяльності православних релігійних організацій, за які можна було виходити, а також були внесені дані про актив громади, склад її виконавчих органів і священнослужителів. Процедури і механізми, які, однак, стосувалися діяльності інших релігійних течій, були відображені в постанові РНК СРСР «Про порядок відкриття молитовних будинків релігійних культів» від 19 листопада 1944 р. [39, с.152].

Механізм реєстрації релігійних громад створював значні перепони для зростання їх кількості; до того ж контрольні органи ретельно перевіряли позиції їхньої лояльності до радянської влади та їхньої діяльності в період окупації. Багато громад не пройшли реєстрацію. До того ж ряд приміщень, які в період окупації використовувались як культові, були відібрані, якщо у довоєнний період вони використовувалися для господарських, культосвітніх, медичних та інших цілей, хоча багато з них були збудовані як храми, а в період боротьби з релігією переобладнані [65, с.120].

Наведемо кілька прикладів аргументації причин закриття храмів. У заключенні додатку до листа місцевого уповноваженого РСРПЦ до Вінницького облвиконкому вказувалося, що молитовний будинок в с. Красне Тиврівського району відвідує всього 15-20 осіб [4, арк. 28]. Даний факт виправдовував рішення про передачу будівлі у відання завідувача відділом культосвітньої роботи.

Інколи місцева влада, забираючи у віруючих храм, обіцяла, що це тимчасовий акт, що приміщення церкви потрібно використати для господарських потреб впродовж незначного періоду, а потім віруючі знову будуть ним користуватися. Зокрема, подібна ситуація мала місце в с. Вербки Чечельницького району Вінницької області, де у 1950 р., як зазначається у скарзі віруючих, громада «віддала на два місяці храм свій під зсипку хліба, щоб зберегти урожай. З нами було вчинено несправедливо і без нашого відома храм закрили назавжди» [6, арк. 22]. Нестача приміщень для здійснення релігійних

культів спонукала віруючих звертатись у державні інстанції із заявами та скаргами.

Відроджена в роки війни РПЦ мала значну мережу (перед війною в Центральній і Східній Україні за даними, що наводилися в листі голови РС РПЦ Г. Карпова до ЦК КП(б)У від 20 січня 1949 р., діяло 66 церков, з них 20 - в Кам'янець-Подільській області), хоча до рівня 1917 р. їй було дуже далеко у кількісному відношенні. На 1 січня 1948 р. в УРСР діяло 8931 церква та молитовні будинки. Представників духовенства налічувалося понад 9 тис. осіб. Понад 300 тис. осіб складали члени зареєстрованого церковного активу (двадцятки, ревізійних комісій) та того, що не підлягав реєстрації - сестринства і т.д. Інституційний ріст закінчився в 1949 р., коли на 1 квітня в УРСР налічувалося 9094 церкви та молитовні будинки, з подальшим незначним скороченням. На 1 січня 1952 р. в УРСР діяло 8765 церков та молитовних будинків. Найбільше їх було у Тернопільській (819), Вінницькій (666), Дрогобицькій (649), Львівській (611), Станіславській (606), Закарпатській (542) та Київській (503) областях. Найменше їх було в південних областях, таких як Миколаївська (67), Херсонська (101), Запорізька (114) та Ізмаїльська (115)¹⁹². У південних та східних областях була і найбільша середня відстань між церквами - 15 км у Сталінській, 15,4 км у Херсонській та 16,7 км у Миколаївській областях (в 1948 р.) [39, с.153]. В окремих областях внаслідок значної віддаленості храмів більшість віруючих не могла задовольнити свої релігійні потреби.

У післявоєнний період частка віруючих щодо загальної кількості населення продовжувала бути високою, хоча і знизилася за останню чверть століття. Якщо до революції за тодішніми офіційними даними віруючі складали понад 90% населення Російської імперії, то вже в кінці 1920-х рр. А. Луначарський (на основі статистичних і соціологічних досліджень) повідомляв про те, що кількість віруючих у СРСР складає 80%. Очевидно, що в 1930-і рр. ця цифра значно знизилася, але навряд чи це зниження, навіть за умов наявності сильної антирелігійної боротьби, за десятиліття (до 1941 р.) могло становити половину від цієї цифри. Хоча звичайно дослідники називали цифру до 50% (1/3

віруючих серед міського населення і 2/3 - серед сільського) на середину 1930-х рр. і 1/4 міського населення і близько половини сільського на кінець 1930-х рр. [39, с.156]. Однак останні цифри швидше свідчать про бажання влади, а не наявну реальність.

Таким чином, ми можемо говорити про те, що перед війною в СРСР віруючі становили не менше половини населення. В роки війни горе і важкі особисті втрати повернули лицем до релігії ще певну частку людей, що в попередні роки відійшла від неї. В Україні частка віруючих була вищою ніж в Росії за рахунок західноукраїнських областей та Бессарабії, що ввійшли до складу УРСР перед війною та після неї; релігійність населення, що проживала тут, не була підірвана антирелігійною боротьбою.

У другій половині 1948 р. відбувається перелом в державно-церковних стосунках. Влада намагається скувати випущені в роки війни духовні сили. В серпні 1948 р. під тиском РС РПЦ Синод приймає рішення про заборону хресних ходів з села в село, духовних концертів у храмах поза богослужіннями, заборону молебнів на полях, друкування в єпархіях без дозволу Синоду акафістів і тощо. З серпня 1948 р. до смерті Й. Сталіна не було відкрито офіційно жодного православного храму. Навпаки починається відбирання церковних споруд і переобладнання їх під клуби. Ліквідовувалися нелегальні молитовні будинки. За спротив слідувати вказівкам влади священнослужителі знімалися з реєстрації.

2.2. Специфіка становища конфесійних громад краю

Вінниччина регіон який має давню поліконфесійну історію, долі релігійних громад в різні часи складалися по різному, одні мали привілейований статус, інші зазнавали утисків від влади. У 1930-х роках більшовицький режим фактично знищив релігійне життя, особливо дошкульного удару зазнала католицька церква. Повоєнний час поставив нові виклики. Роки Другої світової війни поставили сталінський тоталітаризм перед необхідністю вирішення важливої проблеми – якою має бути релігійна політика держави. Жорстка атеїстична практика спрямована на повне винищення релігії у міжвоєнну добу ставала перепорою для консолідації суспільства у боротьбі з окупантом і тому керівництво СРСР було вимушене розпочати політику легалізації церкви одночасно конструюючи механізми для контролю над нею [17].

Особливою була ситуація на окупованих територіях, німецька та румунська влада не лише не чинила перепон у відкритті церков, але й сприяла їх відкриттю. Тому встановлення контролю над територіями з яких витісняли німців ставило певну проблему у налагодженні відносин церквою. Хоча Положення «Про порядок відкриття церков» від 28 листопада 1943 року й «Про порядок відкриття молитовних будинків релігійних культів» від 19 листопада 1944 року припускали багатоступеневість і тривалість процедури відкриття нових культових установ, відкриті на зайнятої німцями території установи культу після відновлення радянського режиму на даній території реєструвалися як «фактичні діючі» і, як правило, не зачинялися [63, с.71].

Встановленню відносин з православною церквою передувала аналітично-інформаційна робота відділу РСРПЦ у Вінницькій області. Зокрема вказувалося наступне, до початку німецько-радянської війни (в оригіналі документу Великої Вітчизняної війни) на території області діючих парафій не було. Окупантами після зайняття Вінницької області лише у 1941 р. було відкрито 840 церков. В період окупації на території Вінницької області існувало дві духовних єпархії: українська автокефальна, що нараховувала 215 парафій, які обслуговували більше 150 священиків, і автономна слов'янська єпархія, в юрисдикції якої знаходилося 230 парафій з 169 священиками. Окрім того, половина області перебувала під румунською окупацією, де верховним релігійним органом була «Духовна православна консисторія Трансністрії» (м. Тирасполь) [7, арк.206].

До складу цієї консисторії входило повітових благочинь: Тульчинське, Жмеринське, Могилів-Подільське, Бершадське та Ямпільське, на чолі яких були поставлені священики з Румунії. Повітові благочиння об'єднували 4-5 районних благочинь, на чолі яких були також румунські священики. Апаратом Духовної консисторії в 22 районах Вінницької області було відкрито близько 400 церков, які обслуговували 250 священиків. Більшість священиків на окупованій румунами території пройшли 3-місячні курси консисторії в Одесі. Діяльність церковних громад була спрямована на підтримку окупаційної влади, тому єпископи звертались до вірян із профашистськими закликами та наклепом на радянську владу. Румунська консисторія організувала серед кліру конкурси на кращі проповіді. Автокефальне духовенство, що було основою українських націоналістів та однією із форм «протягування» націоналістичних ідей в маси, окрім профашистських читали також націоналістичні проповіді. Деяка частина духовництва співпрацювала з окупаційними каральними органами, зраджуючи партійно-радянський актив. Станом на січень 1946 р. на території області функціонує 827 парафій, які мають 682 церкви і 135 молитовних будинків [7, арк.207].

Активними парафіянами є понад 16 500 людей. Церкви обслуговує 421 священик і 13 дияконів. Серед очільників церкви: архімандритів – 2, протоієреїв

– 93, ігуменів – 4, ієромонахів – 23, священників / ієреїв – 299, з них 154 мають середню і вищу спеціальну духовну освіту, 14 – вищу педагогічну, 59 – середню педагогічну, 18 – загальну технічну, 22 – загальну середню[7, арк.208]. Дані про кількість парафіян є свідченням приховування людьми своїх релігійних почуттів, страх досвіду 1930-х був досить сильним.

За стажем релігійної служби духовенство розподілялося наступним чином: до 5 років – 209 осіб, від 5 до 30 років – 187 осіб, більше 30 років – 38 осіб. Під час окупації значно зросла кількість священників. Із 421 священників прийняли хіротонію 157. Серед них – значна кількість тих, хто до війни працював вчителем. Так, священник Ковальчук Павло ще до війни закінчив педагогічний інститут і заочно авіаційний інститут, працював інспектором Вінницького Району. Священник Волосевич Олександр до окупації працював директором школи в с. Барське Тиврівського району. Серед духовенства є колишні червоноармійці, що мали звання середнього офіцерського складу. Так, дияконом церкви в м. Бар служив Торундо Лев Микитович, 1915 р.н., що в 1938 р. закінчив Ленінградський планово-економічний інститут, і до війни працював в якості інженера-плановика. На початку війни його направили у військово-піхотне училище, по закінченні якого у званні лейтенанта був направлений на фронт. У 1945 р. у званні лейтенанта демобілізувався з армії і прийняв сан диякона. Священник с. Клембівка Ямпільського району Горбачов у 1941 р. у званні старшого лейтенанта і командуючи ротою, потрапив до німців в полон. Проживаючи на окупаційній території, прийняв рукопокладання [7, арк.208]. Дані відомості аналітичної доповіді партійному керівництву області вказують, що проводилася значна робота по збору інформації та вочевидь і пошуку компромату. У інших відомостях дуже ретельно стояли питання чи не було фактів колаборації. Влада здійснювала всі заходи щоб максимально контролювати діяльність православних громад. Вочевидь викликали подив значна участь вірян у требах. Про це свідчать наведені дані: в середньому 58,5% немовлят хрестять, 31,5% – вінчаються, 49% – відспівуються[7, арк.208].

Зазначалося, що у 1945 р. нові церкви не будувалися і запитів від громадськості на будівництво не було. А за перше півріччя 1946 р. побудовано 4 церкви і організовано 14 нових парафій, що подають на реєстрацію. Тобто незважаючи на очікування репресій по відношенню до віруючих, люди починають проявляти активність. Після вигнання окупантів з Вінницької області вірячи та прогресивна частина духовенства провела значну роботу по збору засобів у фонд оборони країни із надання допомоги госпіталям, сиротам тощо. Всього за 1944-45 рр. і першу половину 1946 р. зібрано пожертвуваль на суму 2 445 500 рублів. В червні 1944 р. за проведену патріотичну роботу т. Сталін оголосив подяку вірянам і духовенству [7, арк.209]. Влада змушена була поводити себе терпимо, очікуваний фактор зміцнення солідарності у боротьбі з окупантами підтверджувався.

Поряд із патріотичною діяльністю частини духовенства, антирадянський елемент із числа духовенства та церковників проводить ворожу роботу, поширюючи провокаційні міркування, дискредитуючи проведені радянським урядом заходи. Так, колишнє автокефальне духовенство (агентурна справа «Фарисей»), розповсюджує серед вірян націоналістичні міркування. Деякі антирадянськи переконані представники духовенства, прикриваючись релігійним писанням, поширюють провокаційні міркування про «близький кінець радянської влади» (агентурна справа «Москіти» Могилів-Подільської ГО МДБ) [7, арк.209]. Отже, боротьба проти одних окупантів не сприяла зміні відношення до влади яка у довоєнну добу виступала в ролі ката по відношенню до церкви, кліру та парафіян.

На окремому обліку перебували монастирі, зазначалося, що на території області нараховується на даний момент 4 жіночих монастиря, що налічує 149 монашок. Монастирі знаходяться в наступних населених пунктах:

1. В м. Немирів : 23 черниці і 32 послушниці.
2. В м. Браїлів – 15 черниць і 24 послушниці.
3. В м. Бар – 33 черниці і 8 послушниць.

4. с. Галайківці Муровано-Куриловецького району: 6 черниць і 9 послушниць. [7, арк.210].

Очолюють монастирі 4 ігумені у віці 42-80 років, які все життя провели по монастирях. У віковому співвідношенні контингент монастиря жінки у віці понад 60 років (105 осіб), а 4 особи – молодші за 30 років. Засобом до існування є оплата, яку вони отримують за щоденну роботу в радянських установах або у приватних осіб. За різних причин 15 монахів і монашок покинули монастирі і проживають серед населення. Це переважно монахи-схимники (схимомонах Ісай із с. Язвинки Немирівського району) є джерелом провокацій. Спроба 4 дівчат віком до 18 років стати послушницями Немирівського монастиря викликали шалене обурення партійної номенклатури та завершилася репресивними заходами по відношенню до них. Це стало також своєрідним застереженням і для настоятельниці монастиря[7, арк.210]. Монастирі розглядалися як особливо небезпечні осередки антирадянської діяльності, партійна номенклатура наголошувала на крайній необхідності вберегти молодь від такої небезпеки.

Таки чином, православна церква зуміла зберегти свої громади та храми (частково) після приходу радянської влади. Втім її діяльність перебувала під щільним наглядом силових відомств та РСРПЦ. Більшість духовенства це чудово розуміли і намагалися використовувати всі можливі засоби для збереження лояльного ставлення до себе влади Відокремлення церкви від держави та свобода віросповідання і діяльності релігійних культів, про які говорилося у Конституції СРСР 1936 р., були фікцією та формальністю. Насправді ж радянська влада дотримувалася принципу зменшення віруючої частини населення та знищення релігійних осередків.

Нацистська окупація 1941 – 1944 рр. створила сприятливі умови для відбудови релігійного життя на теренах Вінницької області, загалом як на інших захоплених територіях СРСР. У римо-католицькому середовищі відкрито проявилися антирадянські настрої, спричинені масовими репресіями у міжвоєнний період. Частина духовенства часто брала участь в антирадянській пропагандистській діяльності окупаційної влади. Тому важливим є дослідження

особливостей діяльності римо-католицької церкви в умовах повоєнного відновлення совєцької окупації. Доля Римо-католицької церкви (далі – РКЦ) в СРСР залежала не лише від загального курсу партії щодо релігії, але й від нарощування протистояння між СРСР і Ватиканом та країнами «західної демократії». Вже 2 березня 1945 р. за наказом Й. Сталіна і В. Молотова голова РС РПЦ при РНК СРСР Г. Карпов підготував доповідну записку із пропозиціями щодо послаблення позицій Ватикану на міжнародній арені та скорочення кількості католицьких структур в СРСР.

Облік служителів культу та релігійного активу станом на початок 1938 р. по Вінницькій області вказував на фактично повне винищення католицького духовенства. У партійному звіті інформувалося про відсутність священників – як з храмом, так і без нього. Так званого активу вірян на всю область залишилося 2 400 осіб. Очевидно, що більшість приховувала свої релігійні почуття під загрозою терору з боку держави [4, арк. 8].

Положення «Про порядок відкриття молитовних будинків релігійних культів» від 19 листопада 1944 року припускало багатоступеневість і тривалість процедури відкриття нових культових установ. Храми, які з'явилися при окупації, після відновлення радянського режиму реєструвалися як «фактичні діючі» і, як правило, не зачинялися [22, с.23].

Стосовно римо-католицького духовенства влада взяла курс на формування лояльно налаштованих до СРСР священників. Про це йшлося у секретній директиві голови РСРК І. Полянського № 134/цт від 8 травня 1945 р. на адресу уповноваженим РСРК в Україні, Білорусії, Литві та Естонії. У ній наголошувалося на необхідності вивчення настроїв у середовищі римо-католицького духовенства, зокрема, їхнього ставлення до зв'язків з Римом і можливості створення «автокефальної», незалежної від Римо-католицької церкви в СРСР [22, с. 23-24].

Звіт Уповноваженого РСРК по Вінницькій області констатував про відсутність католицького центру в краї та автономне існування громад. Наголошувалося на необхідності примусового ознайомлення католиків зі

статтями «Католицька церква на службі американських капіталістів» і «Кому служить Ватикан». Духовенство було змушено зрікатися своїх ідеалів, цінностей і пристосовуватися до режиму, про що, до прикладу, свідчать слова ксьондза римо-католицької громади Вінниці Маркела Івановича Високінського: «Я ніякого відношення до Ватикану не маю. Працюю ксьондзом тому, що частина вірян-католиків мають бажання молитися і здійснювати релігійні треби, вимагаю від вірян, щоби вони працювали, як потрібно. Ватикан служив німцям, а нас німці розбили, то він змінив господарів. У Ватикану господарем став американський імперіалізм. Майже всі іноземні газети наповнені антирадянськими провокаціями і створюють загрозу нової війни. Якби нас фінансували з-за кордону, як в Польщі чи інших країнах через Ватикан, то радянські громадяни опинились би у ситуації налаштування проти інтересів Радянського Союзу» [3, арк. 55].

Священники наголошували на перетворенні Ватикану на центр міжнародного фашизму та антихристиянства, що виступає проти інтересів трудящих та демократії, особливо слов'янських народів. А ксьондзів, які служили у Вінницькій єпархії до «Жовтневої революції», зараховували до контрреволюціонерів, зрадників, посібників куркульства і навіть іноземних агентів. Духовенство присягалось радянській владі у беззаперечній вірності та готовності у разі нападу імперіалістів захищати «Радянську Батьківщину»: «Будемо стояти на смерть» [3, арк. 56].

Віряни, які чули про репресії 1920 – 1930-х років чи пережили їх, вважали за краще погоджуватися з позицією влади, знаючи про гірку ціну правди. Це фактично була практика виживання та формування подвійних стандартів. Заради збереження своєї конфесійної ідентичності клір і парафіяни були змушені вдавати з себе щирих радянських патріотів. Якщо у 1930-ті роки значна кількість духовенства йшла на мученицьку загибель, але не відмовлялись від своїх переконань, то у повоєнний період заради виживання вони йшли на обман для збереження себе і громади.

Вінницька римо-католицька релігійна громада відновила свою діяльність за тимчасової німецької окупації з липня 1941 р. За відсутності свого ксьондза громада спочатку обслуговувалася священниками з підрозділів німецьких та румунських військових частин. У 1945 р. декілька місяців у Вінниці служив ксьондз Зоні Олександр Карлович, який при німецькій окупації знаходився у Львові в місіонерському монастирі [6, арк. 4].

З 1948 р. римо-католицьку громаду Вінниці очолив ксьондз Високінський Маркел Іванович, який прибув з м. Бар. Щоби заборонити діяльність католицьких громад, сталінський режим використовував будь-які приводи. Так, Уповноважений РСРК позбавив ксьондза Високінського права обслуговувати Барську римо-католицьку громаду за порушення законодавства про релігійні культи, а саме: за проведення богослужіння у незареєстрованій громаді села Козорівка Могилів-Подільського району. Подібні обвинувачення пред'являли іншим ксьондзам [6, арк. 5]. Високінського звинувачували за відстоювання інтересів вірян різних католицьких громад (містечка Комсомольське Комсомольського району, містечка Чернівці Чернівецького району та інших) щодо отримання права зайняти закриті приміщення костелів та дозволити проводити там служби. Ксьондзу також двічі відмовили в проханні надрукувати з польської мови на українську кишенькового молитовника. Уповноважений Ради з питань релігійних культів дав негативний висновок з наступних причин: «по Вінницькій області приблизно 49 642 римо-католиків, з яких 11 856 українців /за приблизним обрахунком/, з них 30 % безграмотні і не знають ані української мови, ані польської, тому дане видання не потрібне» [6, арк. 7]. В результаті Високінського звинуватили ще й за намір поширювати свою діяльність не лише у Вінницькій області, але й піднімати релігійність по всій Україні.

Влада прийшла до висновків, що саме через брак ксьондзів на Вінниччині значно понизився рівень релігійності. Тому одним з векторів діяльності сталінського режиму стала боротьба проти «ксьондза». Але якщо у довоєнний період було достатньо фабрикування справ із звинуваченнями у контрреволюції, шпигунській діяльності, то в повоєнних умовах застосовувались нові методики.

Зокрема, це звинувачення у пасторській діяльності за межами визначеної парафії, пересування по території у світському одязі, виконання треб за межами костелу тощо.

На кінець 1940-х років кількість вірян Вінницького костелу налічувала до 2 500 – 3 000 осіб. Чисельність парафіян збільшувалася у святкові дні за рахунок мирян з Вінницького району та інших районів Вінницької області. За національним складом римо-католики становили приблизно 60 % поляків, 40 % – українців. Костел працював щоденно. Матеріальна база формувалася з добровільних пожертв, з яких громада виплачувала податки, а на решту належно доглядали костел. Земельної ділянки при храмі не було. Ксьондз утримувався на свої кошти, в разі потреби, зокрема, на харчування, йому виділяли з цієї суми [6, арк. 8].

За рішеннями Облвиконкому від 16.02. 1946 р. та Ради по справам релігійних культів при Раді від 6.07.1946 р. костел закрили. Активну позицію щодо відновлення діяльності костелу проявив староста /ктитор/ Юргелевич Казимир Матвійович (1889 р. н., українець, освіта 2 класи міського училища, несудимий, під час окупації в підозрілих зв'язках поміченим не був) (ДАВіО, ф.136, оп. 29, спр. 69, арк. 8). Зібравши до 600 підписів і надіславши декілька телеграм Голові Верховної Ради СРСР і Раді по справам релігійних культів, домігся через 2 роки скасування цих рішень (протокол № 3 від 28.02.1948 р.) [6, арк. 9].

Після відновлення костел, як правило, найбільше відвідували на великі релігійна свята (Різдво, День святого Йосифа, Благовіщення тощо): молодь до 25 років (близько 30 %), діти (до 5 %), віряни середнього віку (до 20 %), решта – літнього віку (у документі – «старики»). Зазвичай, через тиждень після Великодня причащалися діти віком 8 – 9 років (приблизно 60 – 70 осіб), які повинні були обов'язково знати молитви «Отче наш», «Вірую», «10 заповідей». За тривалої відсутності ксьондза перше причастя багатьом перенесли до 15 років. Сповідь відбувалася декілька разів на рік, особливо під час великого посту. Традиційно на сповіді були присутні від 30 до 70 осіб. Віряни, які прибували в

обласний центр по справах, намагалися обов'язково відвідати костел та побувати на службі. У 1948 р. було охрещено 163 особи від одного до десяти років, повінчано 98 шлюбних пар (обидва записи обведено червоним олівцем), 29 поховань [6, арк. 10].

Як застережний захід по відношенню до римо-католиків у звіті зазначалося про виконання господарських планів місцевих органів Советської влади. Так, у Вінницькому районі за 1948 р. по здачі зерна – виконано на 104 %, м'яса – на 101,3%, молока – на 100 %, по інших кампаніях також все виконано. Уповноважений підкреслював, що в політичних заходах віряни беруть загалом активну участь. Характер звіту демонструє прагнення встановити повний контроль над життям католицької громади, адже зібрано детальні відомості про актив, національний склад, стан освіти, зайнятість та інформацію про те, чим люди займалися під час окупації. Ймовірно, що будь-яка зачіпка могла стати приводом для репресій. Життя і діяльність ксьондзів були жорстко регламентовані, правити службу можна було лише у закріпленому приміщенні, відповідно до рішення Уповноваженого РСРК [6, арк. 11-12].

Окремо контроль здійснювався і по лінії карально-репресивних відомств. До прикладу, у доповідній МГБ станом на 1946 р. зазначалось, що на території Вінницької області зареєстрованих римо-католицьких громад немає, однак по факту вони діяли. Громади систематично влаштовували збори або в костелах, або в молитовних будинках. Всі ксьондзи проживали поза межами Вінницької області, але в деякі райони (Комсомольський, Барський тощо) періодично приїжджали священники із Кам'янець-Подільської (Жуковський) і Житомирської (Зоні) областей. Ксьондзи організовували (м. Монастирище) при релігійних громадах молодіжні групи (4-7 класи), так звані «Комуни». Там навчали молитвам, вели бесіди на релігійні теми, роздавали натільні хрести та іконки тощо. Актив католицьких громад об'єднував навколо себе націоналістично налаштованих вірян. Так, в м. Тиврів активісти костелу Футимський і Ласкін створили антирадянську групу (агентурна справа «Органісти».) [6, арк. 222].

Аналогічну діяльність проводив актив католицької громади в Могилів-Подільському, куди приїжджав ксьондз з Чернівецької області. А в період окупації підтримувався релігійний зв'язок з католицьким біскупом, що знаходився в Румунії [6, арк. 223].

З початку 1948 року розпочалося посилення антирелігійної політики. Спочатку воно торкнулося неправославних релігійних організацій. Рада у справах релігійних культів розіслала своїм уповноваженим на місцях інструкцію з «категоричною пропозицією припинити будь-яку реєстрацію релігійних громад». Інформаційний звіт Уповноваженого Ради із справ релігійних культів про діяльність релігійних громад в області від 11 жовтня 1948 р. вказував на наявність на території Вінницької області зареєстрованих 160 релігійних громад загальною кількістю 64 784 вірян по 44 районах. З них римо-католики після православних були найчисельнішими, об'єднувалися у 30 громад і налічували 48 438 осіб [3, арк. 1].

Довідка про наявність релігійних культів по Вінницькій області станом на 15 липня 1951 р. подавала наступну інформацію про католицькі громади: зберігся костел у с. Ялтушків Барського району (приміщення націоналізовано, священник відсутній); костели у Жмеринці, Люлинцях Комсомольського району, Лучинчику Копайгородського району, Городківці Крижопільського району, Мурованих Курилівцях, Мовчанах Станіславчицького району, Копіївці Тульчинського району, Соболівці Турбівського району, Скаржинцях Уланівського району, Хмільнику і Шаргороді та молитовний будинок в Красному Тиврівського району були націоналізовані та не мали своїх священників. Лише у єдиному костелі на теренах Вінницької області, Храмі Матері Божої Ангельської, у Вінниці був ксьондз. Посилювався тиск на духовенство. За доповідями Уповноваженого РСРК, представники місцевих органів попри наявність реєстраційних документів у ксьондза, часто порушували закон про релігійні культи. Так, голова виконкому Скаржинецької сільради депутатів трудящих тов. Луцков Дем'ян Пилипович вимагав від приїжджого ксьондза підписку про те, що той хреститиме і вінчатиме лише за довідкою

Скаржинецької сільради (Улановський район), хоча в Скаржинецьку релігійну громаду ходять віряни із 10 сіл, що мають окремі сільради. В разі відмови, ксьондзу погрожували заборорою служити, а громаді погрожували додатковими довідками (про сплату податків, самооподаткування, ремонт храму тощо) або відбирали довідку «Про реєстрацію виконавчого органу і райкомісії релігійної громади». Такі порушення з боку голів колгоспів, голів сільрад набували масового характеру, про що значилося у доповідних документах [10, арк. 25]. Хоча за положенням про релігійні культи, вимагалась лише довідка про смерть.

З 1948 р. частину діючих костьолів на Поділлі було передано різним радянським установам. На відміну від 1930-х років закриття храмів тепер мотивувалось передусім різними технічними причинами – аварійним станом будівлі та неспроможністю громади здійснити її ремонт тощо. Владу турбувало існування низки гуртків та груп вірян («ружанців», «терціаріїв», «рубанців») [6, арк. 12], що було традиційним для римо-католицизму. Адже це був актив, який виступав у якості добровільних помічників та просвітників, що викликало особливе занепокоєння режиму. Подібні об'єднання обумовлювали особливу причетність і відповідальність за справи релігійної громади, служили важливою опорою духовенству (оформлення костьола, підготовка дітей до першого причастя, допомога під час богослужінь тощо). Такі угруповання не передбачалися радянським релігійним законодавством. У листі Павла Вільхового, Уповноваженого РСРК по УРСР від 16 березня 1949 р. до уповноважених по областях республіки ставилися завдання вжити заходів для виявлення та ліквідації цих організацій, а священників та виконавчі церковні органи за порушення радянського законодавства знімати з реєстрації і розпускати громади.

Римо-католицька церква опинилася в особливих умовах на теренах Вінниччини. З одного боку, влада не вдавалася до практики відкритих репресій, які мали місце у 1930-х роках, а з іншого, – партійні чиновники виявляли неабияку винахідливість маніпулюючи нормативними документами, аби обмежити діяльність католицької громади. Знаходилися різноманітні приводи

відібрати приміщення храму, не допустити до служби ксьондза тощо. Актив католицьких громад перебував під пильним контролем з боку МГБ, фактично на всіх активістів були зібрані детальні досьє і будь-яка підозра щодо неблагонадійності до влади могла стати достатньою підставою для арешту.

Для повоєнної доби було характерно те, що місцеві громади змушували зрікатися від очільника римо-католицької церкви і демонструвати відданість стандартам комуністичної пропаганди про імперіалістичну сутність Ватикану. Зрозуміло, що цей крок був зумовлений практикою виживання в умовах жорсткого сталінського тоталітаризму. Головною інституцією у регулюванні відносин між державою, церквою та спільнотами була Рада в справах релігійних культів. Державні органи виявляли по відношенню як до римо-католицької церкви, так і до її парафіян повну зневагу та ігнорування, більшість вірян були змушені приховувати свою належність до РКЦ з прагматичних міркувань.

Єврейська громада мала майже п'ятсотрічну історію на теренах Поділля. Друга світова війна і Голокост дуже змінили життя єврейської спільноти. Але і закінчення війни не принесло очікуваного полегшення. Соціально-економічне життя євреїв Радянського Союзу почало суттєво змінюватися ще наприкінці 1930-х рр. внаслідок економічних реформ, що призвело до зміни чисельності, структури та ареалів розселення. Якщо до війни більшість євреїв проживала у невеликих містечках, то після війни вони більше зосереджуються у великих містах. Відчутно зменшилася кількість євреїв, залучених у торгівельній сфері, натомість збільшилася чисельність інженерів та кваліфікованих робітників[52, с.37].

Більшість єврейських громад втратили своєрідність організації суспільного життя, оскільки значна частина була знищена, а частина не повернулася після евакуації. Культура «штетлів», яка завжди була етнозберігаючим фактором, практично зникла. Суттєвих змін зазнала також релігія, яка завжди відігравала ключову об'єднуючу роль у житті традиційної єврейської громади. Вінниччина у цьому контексті викликає посилений дослідницький інтерес, адже на Поділлі єврейське населення здавна було однією

із найчисельніших етнічних спільнот, яка відіграла провідну роль у формуванні соціально-економічного та культурного життя подільського регіону. Варто також підкреслити, що саме тут зародилась одна із найпоширеніших течій ортодоксального юдаїзму – хасидизм[53].

Релігія завжди відігравала основну роль у житті традиційного єврейського етносу, консолідуючи, зберігаючи та підкреслюючи його особливості. Адже засадничими принципами юдаїзму стали закритість і богообраність, що й визначило життєву стратегію, менталітет та взаємовідносини євреїв зі світом.

У перше повоєнне десятиліття, як засвідчують господарські книги 1947-1952 рр., єврейська громада на Вінниччині ще зберігала свою монолітність і замкненість, оскільки змішаних шлюбів між українцями та євреями зафіксовано не було [52, с.47].

За відсутності національного об'єднання чи культурно-освітніх інституцій діяльність релігійних громад набувала особливої ваги. Окрім безпосередньо релігійної функції, вони виконувала соціальні, благодійницькі, культурні та виховні функції, намагаючись зберігати свою ідентичність. На масове поширення нелегальних юдейських формувань у 1944 р. суттєво вплинув наказ Л. Берії про облаштування побутових умов євреїв на звільнених від нацистських окупантів територій, що спричинило до виселення значної кількості євреїв, зокрема з Вінниччини, на Донбас, в інші промислові регіони, віддалені райони Росії та Середньої Азії[39, с.172].

Ті юдеї, яким вдалося уникнути депортацій, були змушені переховуватися від радянської влади і переходити в нелегальні угруповання, які партійно-державні органи, за звичай, часто навіть в офіційних документах зневажливо називали «міньонами»-збіговиськами». Назва «міньон» походить від релігійного терміну, що на івриті звучить як «мін'ян» (рахунок, число), а на їдиш видозмінено – як «міньон». Це означає кворум з десяти і більше дорослих чоловіків, які пройшли бар-міцву (статеві-вікова ініціація 13-літніх хлопчиків, так званий перехід у категорію дорослих). За юдейськими законами, такий кворум необхідний для богослужіння в громаді і для ряду релігійних церемоній,

бо виголошена молитва вважається молитвою всієї громади, а не індивідуальною. Деякі місця навіть в обов'язковому порядку потрібно промовляти тільки від імені громади. І оскільки синагога не є храмом, а «будинком зборів», тому традиційно це може бути просто будинок одного з євреїв, в якому юдеї збираються разом для молитви. Важливо під час спільної молитви знаходитися в одному просторі і бачити один одного. Тому загалом молитися може кожен окремо, Талмуд підкреслює не просто рекомендований характер саме спільної молитви, а її імперативність (обов'язковість). Що й стало одним із важливих чинників єднання юдейської громади попри всі можливі найскладніші обставини[59, с.101].

За систематичними звітами обласної ради по справах релігійних культів, кількість «мінйонів» завжди було вирахувати досить важко через конспіративний характер діяльності. Будь-які заходи, які проводилися юдейськими спільнотами, трактувалися як небезпечні, що підривають радянський режим. Так, за повідомленнями місцевих органів влади, у 1945 р. у м. Вінниці під «нібито прикриттям відзначення річниці знищення окупантами єврейського населення на кладовищі було нелегально організовано збори всіх юдеїв (до 2000 осіб)». Зазначалося, що «збори переросли у мітинг націоналістичного характеру» [2, арк. 34].

До кінця 1940-х рр. у більшості районів Вінниччини кількість нелегальних «мінйонів» суттєво збільшилася. Незареєстровані релігійні громади зосереджувалися переважно у місцях традиційного проживання євреїв. З метою відвернути від себе увагу міньяни періодично змінювали місця своїх зібрань, тому відстежувати їх було досить складно. Місцеві чиновники періодично звітували, що притягнути «мінйонів» до відповідальності було важко ще й тому, що більшість вірян були людьми похилого віку, для яких процес реєстрації був фізично обтяжливим, тому влада назустріч не йшла і офіційний дозвіл, зазвичай, оформляти не поспішала[2, арк 36].

Досить часто у звітах зустрічається інформація, що міньяни очолювали євреї, які під час нацистської окупації добровільно співпрацювали з ворогом: «У

м. Бершадь окрім легальної громади, що має синагогу і налічує 300 осіб, Куперман Шер, який в період окупації працював заступником коменданта єврейського «гетто», очолює нелегальну єврейську общину. Помічником Купермана є Фельдман, який працював поліцейським «гетто» [2, арк.222]. Зрозуміло, що у цих контекстах потрібно зчитувати навмисно перекручену інформацію про так званих «колаборантів», адже значна частина тих євреїв, які змушені були співпрацювати з нацистським режимом, саме в такий спосіб завдяки певним посадам і пільгам рятували, передусім, своїх же вірян від знущань, голоду та фізичного знищення.

Показовим є той факт, що в 1946 р. з 13 єврейських релігійних громад загальною кількістю 3500 осіб, що функціонувало у Вінницькій області, було зареєстровано лише 3 синагоги, інші проводили збори нелегально в міньяхах. З 9 рабинів лише 3 були зареєстровані. Керівниками деяких релігійних громад були колишні репресовані чи емігранти: «Нелегальним рабинами є Лернер Ушер, 45 років, який у 1938 р. був засуджений за антирадянську діяльність на 5 років виправних трудових таборів; Слободяник Йосип, 1865 р. н., староста Вінницької громади, у 1938 р. був засуджений за антирадянську діяльність на 5 років виправних трудових таборів; Бортник Авраам, який з 1929 по 1936 рр. проживав у Чилі (Південна Америка). Рабин Бик Липпа Хаїмович, що проживає у Могилів-Подільську, в період окупації як рабин отримував від румунської влади щомісячну платню. Одночасно підтримував зв'язок із керівництвом сіоністської організації в Бухаресті (Шарига), перед якою неодноразово піднімав питання про вивезення до Палестини єврейських дітей» [2, арк.221].

На кінець 1948 р. у Вінницькій області було зареєстровано 5 юдейських громад (3630 осіб). «Міньони» зафіксовані в кожному із 45 районів Вінницької області, де проживали євреї. Навіть там, де були синагоги, «міньони» організовувалися під час релігійних свят. Лише в Піщанському районі зареєстрованих і незареєстрованих громад відстежено не було [59, с. 103].

Згідно діючого радянського законодавства віряни самі мали право вирішувати питання внутрішнього життя. Але де-факто виборні органи були

обмежені у прийнятті рішень і відчували постійний тиск з боку Уповноваженого в справах релігійних культів, працівників місцевих органів влади і атеїстичного активу. Наприклад, звернення на початку 1946 року рабина Кам'янець-Подільського єврейського релігійного товариства А. Липіна до керівництва РСРК із пропозицією скликати в Москві всесвітню рабинську конференцію, щоби вивчати старосьврейську мову і викладати її у старших класах шкіл та вишах стало приводом до «зацікавлення» його особою відповідними партійними органами [29, с.83].

Найпершими приводами закриття нелегальних юдейських формувань було порушення радянського законодавства. Це стосувалося, передусім, порядку реєстрації релігійних громад, адже вона була можлива лише за наявності синагоги чи приміщення для релігійних зібрань. Влада притягала до адміністративної відповідальності очільників громад та власників житла, які здавали в оренду приміщення під молитовні будинки тощо. Вони обкладалися значними податками і навіть виселялися в інші населені пункти. У приміщеннях міньянів, на квартирах служителів культу влаштовувалися регулярні обшуки з метою виявлення релігійної літератури й культового майна. Але переслідування та штрафи з боку міліції, оподаткування власника будинку (квартири) і кантора (керівник богослужбової музики) з боку міськфінвідділення і райфінвідділення не зупиняли «міньонів», які залишали зачинений молитовний дім і переходили в інший, доки їх не викривала міліція, потім – в інший тощо: «На базарі Каліччя у № 16 проводився «міньон» і віряни, здійснюючи молитву у «судний день», пішли до річки молитися про дощ. Напередодні старшина міліції вийшов на завдання, щоб розігнати «міньон» і скласти акт про незаконне зібрання. Він звернувся з питанням до сусідки, теж єврейки, де проживає Гуральник Мойша. Сусідка вдала, що не зрозуміла запитання. Поки міліціонер роз'яснював їй, сусідка відправила сина до Гуральника та попередила його, за цей час «міньон» розбігся. У «міньоні» молилося до 60 осіб, коли міліціонер там з'явився, залишилося лише двоє. Такі ж випадки були у всіх «міньонах», а мені потім доповіли: «не встановлено» [52, с.104].

Такі нарікання Уповноваженого на місцеву владу з приводу тривалої бездіяльності щодо ліквідації нелегальних юдейських угруповань зустрічаємо досить часто: «На єврейському цвинтарі викрито «міньон». Організатором був колишній рабин Бортник, а колишній сторож синагоги Хейніс Абба збирав гроші. Я написав доповідну голові Облвиконкому тов. Дементьєву, що релігійна юдейська громада вибудувала на цвинтарі будинок і цвинтар не закритий, хоча знаходиться у центрі міста. Та незважаючи на видану раніше директиву голови Облвиконкому, міськрада її не виконала. Та все ж виконком Вінницької міськради вирішив питання про вилучення будинку як майна без господаря. Юдейський цвинтар також закритий і євреям надали право поховання на загальному кладовищі» [7, арк. 18].

Вже на кінець 1940-х рр. «міньони» також були закриті в м. Бар, м. Томашпіль, с. Дзигівка Ямпільського р-ну, м. Джурин, м. Тульчин, м. Гайсин, с. Красне і смт Гнівень Тиврівського р-ну, м. Шпиків, м. Крижопіль [52, с.105].

Нелегальним юдейським громадам заборонялося торгувати продуктами, які були безпосередньо пов'язані з релігією: «Кошерне м'ясо продавати не можна, бо беруть за нього на 1 рубль дорожче. І торгівельні організації не знають, що робити. Щодо маці я попередив, що її можна пекти лише з борошна, яке дають. Також попередив, що не треба жертвувати для бідних. У просьбі пекти мацу з державного борошна я відмовив» (Інформаційний звіт за 4 квартал 1947 р. Уповноважений ради по справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР по Вінницькій області тов. Шумков) [5, арк. 48].

Натомість зареєстровані громади мали ряд «пільг». Так, у Бершаді та Чернівцях в останній день єврейської Пасхи (день поминання померлих) адміністрація відпустила на молитовні збори 15-20 осіб членів промартілі. У Бершаді молились 150 осіб з 8 до 12 години дня, а у Чернівцях – до 70 осіб з 7 до 11 години дня. Як заявили віряни, ці години було відпрацьовано (за іншими джерелами – юдеїв спеціально не відпускали, а дозволили їм молитися в обідню перерву) [10, арк.17].

Незабаром радянський режим почав забороняти єврейську національну символіку, яку розглядали як сіоністську. Заборонялося виготовляти пам'ятники (мацеви) та монументи із зображенням Щита Давида, проводити впорядкування кладовищ і будь-які релігійні свята. З доповідної записки секретарю Вінницького Обкому КП(б)У тов. Г. Шевчуку від Уповноваженого ради по справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР по Вінницькій області тов. Шумкова: «Довожу до Вашого відому, що єврейські релігійні свята – «Рош га-Шона» (новий рік), «Йом-Кипур» (судний день), «Суккот» («кущі») та інші розпочнуться 30 вересня ввечері і закінчатся 23.10.1951 р. З боку єврейських релігійних громад в цей період спостерігається, як правило, порушення радянських законів про релігійні культи і зростає кількість релігійних груп в явочному порядку – так званих міньонів, які збираються в окремих громадян єврейського походження і шкідливі тим, що молитовні збори часто використовуються сіоністами та іншими контрреволюційними групами для націоналістичної та іншої пропаганди серед віруючих євреїв. Можуть бути порушення трудової дисципліни робітниками та службовцями підприємств та установ, можливе відвідування синагоги і міньонів окремими комуністами та комсомольцями, а також особливий інтерес викликає зміст проповідей. Прошу дати вказівку райкомам КП(б)У по нашій області вжити заходи щодо посилення культурно-масової та політичної боротьби серед єврейського населення щодо заходів знешкодження діяльності міньонів» [10, арк 66].

Та незважаючи на заборону й переслідування нелегальні юдейські формування продовжували функціонувати. Так, на 1951 р. по Вінницькій області «міньони» налічували 69 громад загальною кількістю 6200 осіб [10, арк.86], що порівняно із 1950 р. було майже вдвічі більше. На початок 1950-х рр. спостерігається також тенденція «помолодшання» членів громад. Адже 70% складали юдеї від 25 до 40 років, до 20% – від 41-60 років, до 10% – від 80 років.

Ситуація на краще для юдеїв почала змінюватися лише в перші роки деєдалінізації: збільшилася кількість зареєстрованих громад, синагог і міньонів, оскільки навіть збільшення синагог не могли задовольнити потреб вірян. Також

дозволили випікати мацу в пекарнях промкооперації та державних хлібозаводів і продаж через магазини місцевої торгівлі. Активізувалися зв'язки із рабинатом Ізраїлю, надходити посилки з ритуальними есригами (видом лимонів), адасимами (видом засушених гілок пальм), мацою, вітальні телеграми, запрошення [29, с.52].

Але вже постанова ЦК КПРС від 7 липня 1954 року «Про великі недоліки в науково-атеїстичній пропаганді і заходи її поліпшення» спричинила для юдеїв етап нових випробувань. Єврейська спільнота, яка зазнала важких випробувань під час нацистської окупації, після війни відчула на собі нову хвилю тиску та переслідувань від сталінського тоталітарного режиму. Радянська політика щодо нелегальних юдейських формувань на Вінниччині другої половини 1940-х – початку 1950-х рр. була спрямована не лише безпосередньо на їхню ліквідацію чи переведення в статус реєстрації. Різноманітні репресивні заходи (обшуки, арешти, зняття з реєстрації, закриття синагог, оподаткування, втручання у внутрішні справи громади, перешкоджання міграції до Ізраїлю тощо) треба розглядати як антисіоністські та антиєврейські, що роздмухували антисемітські настрої населення загалом. Різними рівнями влади штучно створювалися ситуації, коли під пресингом навіть офіційні юдейські громади були змушені переходити у підпільну діяльність. Попри насильницькі дії радянської влади, міняючи все ж продовжували діяти підпільно і консолідувати єврейську спільноту. В перше повоєнне десятиліття Вінниччина, на території якої євреї історично були однією із найчисельніших національних меншин, увійшла у трійку по кількості юдейських нелегальних формувань. Вважаємо, що така ситуація, окрім державної антирелігійної політики, була спричинена новою хвилею антисемітизму на тлі утворення у 1948 році держави Ізраїль і значним пожвавленням націоналістичних настроїв серед єврейської спільноти.

Старообрядці (в народі за ними закріпилася ще одна назва – старовіри) на Вінниччині оселялися переважно в селах. Тому основним зайняттям було сільське господарство (хліборобство, городництво й садівництво – особливо сушіння фруктів та овочів), різні види ремесел й промислів, торгівля. Під час

весняно-літнього сезону чоловіки, незважаючи на колгоспні роботи, традиційно йшли на заробітки або по Вінницькій області, або інших областях УРСР. Вони переважно займалися будівельними промислами (стельмахство, столярство, теслярство, каменярство, пічництво тощо). Як свідчать численні звіти голів колгоспів, на цей період в селі залишалися практично лише жінки, школярі та люди похилого віку [6, арк.14].

Після Другої світової війни старообрядницькі громади на всій території України канонічно підпорядковувалися Московській архієпископії (після 1988 р. – митрополії). На Вінниччині найчисельнішою за кількістю громад була Руська православна старообрядницька церква (РПСЦ) (Білокриницької згоди – с. Біла Криниця, Чернівецької обл.). Безпопівці (поморці, федосіївці, липовани тощо) єдиного релігійного центру не мали. Так, на кінець 1948 р. в інформаційному звіті уповноваженого Ради по справах релігійних культів тов. Шумкова різним гілкам влади (в Раду по справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР тов. Полянському; уповноваженому Ради по справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР по УРСР тов. Вільховому; голові виконкому Вінницької обласної Ради депутатів трудящих тов. Дементьєву; секретареві з пропаганди Вінницького обкому КП (б) тов. Лойкову) йшлося про 160 зареєстрованих релігійних громад в 44 районах загальною кількістю 64 784 вірян. Після католиків кількість старообрядницьких громад і вірян були найчисельнішими: 1. Католики – 30 громад (48 438 осіб); 2. Старообрядці Білокриницької згоди – 12 громад (7 959 осіб); 3. Старообрядці-безпопівці Пилипівської згоди – 1 громада (235 осіб); 4. ЄХБ (євангельські християни-баптисти) – 84 громади (3800 осіб); 5. Юдеї – 5 громад (3630 осіб); 6. Адвентисти 7-дня – 8 громад (1097 осіб) [3, арк.1].

Всього зареєстрованих і незареєстрованих старообрядницьких громад налічувалося: м. Вінниця – зареєстровані (Білокриницької згоди – 1 громада (260 осіб)); Літинський р-н – зареєстровані (безпопівці – 1 громада (335 осіб)); Гайсинський р-н – незареєстровані (Білокриницької згоди – 1 громада (130 осіб)), зареєстровані (Білокриницької згоди – 1 громада (144 особи)); Брацлавський р-н

– зареєстровані (Білокриницької згоди – 1 громада (1200 осіб)), незареєстровані (Білокриницької згоди – 1 громада (150 осіб)); Барський р-н – незареєстровані (Білокриницької згоди – 1 громада (438 осіб)); Жмеринський р-н – зареєстровані (Білокриницької згоди – 3 громади (2139 осіб)); Тульчинський р-н – зареєстровані (Білокриницької згоди – 1 громада (1200 осіб)); Тиврівський р-н – зареєстровані (Білокриницької згоди – 4 громади (730 осіб), незареєстровані (Білокриницької згоди – 1 громада (382 особи)); Чернівецький р-н – незареєстровані (Білокриницької згоди – 2 громади (700 осіб)); Чечельницький р-н – незареєстровані (Білокриницької згоди – 1 громада (102 особи) [3, арк.5-9].

На кінець 1940-х рр. на Вінниччині була зафіксована також нелегальна старообрядницька течія неокружників (протиокружники, розкольники, роздорники, калантаївці (від назви с. Калантаївка на Одещині)), яких радянська влада відмовлялася реєструвати як сектантів. Неокружники були частиною старообрядців, які спочатку прийняли Білокриницьку ієрархію, але у 1862 р. розірвали єдність із Старообрядницькою Церквою через незгоду «з буквою і духом «Окружного послання»» (певні розходження у питаннях правопису і деяких частин літургії). Першим офіційним документом неокружників стало «Оголошення про знищення «Окружного послання», оприлюднене білокриницьким митрополитом Кирилом (бл. 1786–1873 рр.) у березні 1863 р. [58, с.46].

Головним антагоністом до головного підписанта цього документа єпископа Варлаама Балтського став Куренівський Свято-Нікольський чоловічий монастир Ольгопільського повіту Подільської губернії (нині Чечельницький р-н, Вінницької обл.), що був його офіційною резиденцією. Монастир як один із найбільш авторитетних у Білокриницькій ієрархії підтримала більша частина старообрядницьких поселень Правобережної та Південної України, Бессарабії та інших російських і зарубіжних регіонів. У 1864 р. відбувся перший собор неокружників. А на Соборі 1866 р. «окружництво» оголосили єрессю і заборонили спілкування з ними в молитві та їжі [58, с.47].

Певна частина неокружників наприкінці 1920-х рр. влилася в катакомбну істинно-православну церкву. Більшість духовних наставників неокружників під час сталінських репресій 1930-х рр. були арештовані, ув'язнені чи розстріляні. У 1946 р. Балтська неокружницька єпархія припинила своє існування, хоча окремі священики служили ще до 1970-х років [39, с.161].

У звітах уповноваженого Ради по справах релігійних культів по Вінницькій області уповноваженому Ради по справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР по УРСР неодноразово наголошувалося, що за старообрядницьким духовенством ведеться систематичне стеження, особливо щодо їхніх можливих контактів з неокружниками. Також постійно підкреслювалося, що духовенство всіляко чинить непокору владі та переходить у підпільну діяльність. Так, до прикладу, священик с. Нова Шура, Тульчинського р-ну, Галактіонов Лука Герасимович, 1913 р. н., росіянин, освіта 4 класи сільської школи, у 1936 р. був заарештований по статті 54-10 та засуджений на 5 років. Відбував покарання у виправному таборі м. Томська. Оскільки Галактіонов був колишнім неокружником і чинив опір реєстрації церкви ще з 1944 р., за рішенням Ради по справах релігійних культів церкву закрили у липні 1947 р. [6, арк. 11]. Після цього релігійна громада переобрала двадцятку, зареєструвала церкву та уклала договір на молитовний будинок. Але Галактіонов продовжував виконувати релігійні обряди в молитовному будинку старообрядців неокружників (незареєстрованих) у м. Балта Одеської обл.: «Вийздив до Балти двічі або тричі на місяць. З серпня по листопад 1948 р. перебував у Московській області у Павловському посаді (данилівська релігійна громада), без відома єпископа Веніаміна (Агальцева Василя Федоровича) і Уповноваженого Ради. Після повернення до села у нього вилучили реєстраційний документ і заборонили проводити релігійні обряди та треби» [6, арк 215].

У звітах уповноваженого піднімалося також питання численних уникання священиками покарань та відповідно збільшення контролю щодо виконання своїх обов'язків представниками різних гілок влади: «За невиплату податку від

3500 до 4000 руб. за багато років Жмеринський народний суд засудив священника Рибаківа Автонома Андрійовича до 1 року ув'язнення. Він втік у невідомому напрямку. Я розмовляв з цього приводу із секретарем єпископа священником Кобзіним П. І. Звернувся до обласного суду на питання запросити справу Рибаківа. Щойно дізнаюсь про суть справи і напишу Вам. Місцева влада закриває очі на численні порушення духовенства, часто сама таємно відвідує молитовні доми» [3, , арк. 14].

Причини відмови у реєстрації молитовних будинків могли бути різні. Наприклад, стара церква старообрядців Білокриницької згоди с. Бушинка Тиврівського р-ну згоріла ще у 1932 р., а нову, яку розпочали будувати у 1941 р. за німецької окупації, так і не завершили. Тому релігійні обряди здійснювали в орендованому громадою приватному житловому приміщенні. Таким чином, і церкву не добудовували, і відмовлялися реєструвати орендований молитовний дім, при цьому штрафуючи за незаконну оренду. Чи до прикладу, 29 вірянам с. Перепеличенці Брацлавського р-ну відмовлено у реєстрації молитовного будинку, оскільки село знаходиться лише у 4 км від діючої церкви старообрядців с. Слобода [5, арк 14]. Ще один приклад засвідчує, що священник с. Слобода Чернятинська Шураєв Євтихій Денисович активно пропагує мешканцям релігійну ідеологію, агітує за масове відвідування храму, відмовляє вірян працювати у колгоспі («після чого вони стають одноосібниками та практикують спекуляцію»), особам, які не бажають систематично відвідувати церкву, погрожує відмовою проводити поховання родичів за церковними обрядами, за що й було йому відмовлено у реєстрації [7, арк.28].

На кінець 1940-х – початок 1950-х рр. у релігійних громадах спостерігалось суттєве зменшення прихожан. Молитовні будинки відвідували, зазвичай, лише під час найбільших церковних свят. Так, в одній із найбільших старообрядницьких громад с. Нова Шура Тульчинського р-ну (Білокриницької згоди), яка налічувала на 1949 р. 1200 осіб вірян (заселення почалося ще з 1715–1720 рр. колишніми неокружниками), щоденно храм відвідують переважно літні люди – до 10–20 осіб: «Нова церква, зведена у 1875 р., вміщує до 400 осіб.

Більшість мешканців приходить лише на великі свята (Вербна неділя, Пасха, Спас, храмове свято Різдва Пресвятої Богородиці). Тоді присутні до 10%, молоді, до 4–5% дітей, 30% – люди середнього віку, решта – віряни похилого віку. Священник скаржиться на малі прибутки. Під час свят тарілочний збір становить від 50 до 70 рублів, а в будні – лише від 1 до 3 рублів. Головний прибуток священника – від весіль, хрещень та похоронів. Протягом року за участю священника проходить приблизно до 20 похоронних, 35 хресних та до 20 весільних обрядів. За релігійні обряди і треби (прим. авторів – релігійні обряди, що має виконати священник за потребою вірян) сплачують мало – від 3 до 15 рублів. До сповіді упродовж року йде до 50 осіб похилого віку. У великий піст майже всі віряни говіють, тоді щоденно на сповіді буває до 20 літніх осіб, які сплачують від 20 до 50 копійок. Причастя приймає незначна кількість молоді» [6, арк. 19].

Отже, діяльність старообрядницької церкви у Вінницькій області у перші повоєнні роки варто розглядати, з одного боку, в площині певної лібералізації політики радянської влади щодо релігії та церкви, а з іншого – збільшення приховано-маніпулятивного тиску на релігійні об'єднання. Провідна роль у регулюванні державно-церковних взаємовідносин була відведена Раді в справах РПЦ і Раді в справах релігійних культів. Ці структури досить часто самі провокували конфлікти як між владою та релігійними громадами, так і всередині громад, що призводило до наростання антирелігійних настроїв. Незважаючи на посилення сталінської антирелігійної політики з початку 1950-х рр., Вінниччина все ж залишалася найчисельнішим осередком старообрядництва серед інших областей УРСР. Вважаємо, це пояснюється, передусім, тим, що тривалий період Поділля як прикордонний регіон залежно від проходження кордонів між європейськими державами та Російською імперією (згодом СРСР) завжди було одним з основних прихистків старообрядців на південно-західних українських землях. Варто наголосити, що протягом декількох століть склалось загалом мирне співіснування росіян-старообрядців з іншими етнічними спільнотами та християнськими течіями. Формування толерантності, на нашу думку,

пояснюється також пограничним статусом, що породив такі маркери культурного ландшафту подільського краю як поліетнічність та поліконфесійність.

Сьогодні в контексті російсько-української війни ворожа пропаганда намагається розпалювати в Україні внутрішні конфлікти, зокрема, і на релігійному ґрунті. Російське ПСГО прагне використовувати, передусім, етнічних росіян як інструмент маніпуляції щодо збурення настроїв серед українського суспільства. Підкреслимо, що ще з 1991 р. після проголошення незалежності України українські старообрядці неодноразово намагалися отримати автокефалію від російської церкви. З початком повномасштабного вторгнення у 2022 р. вони офіційно вийшли з юрисдикції РПЦ і створили незалежну Древлеправославну Церкву України (Білокриницька митрополія), цим самим промовисто продемонструвавши свою чітку громадянську позицію.

Діяльність євангельських християн-баптистів тісно пов'язана з багатьма протестантськими напрямками, тому є важливою для вивчення загальної релігійної палітри України. Особливої уваги заслуговують перші повоєнні роки, коли радянська влада, формально змінюючи свою політику щодо релігії, змушена була піти на створення офіційного Союзу ЄХБ.

Особливою сторінкою є історія протестантських конфесій. Одним із перших кроків до об'єднання баптистів та євангельських християн у 1942 р. фактично став спільний лист-звернення до всіх віруючих із закликом захищати Батьківщину. А вже у 1944 р. шляхом уніфікації та централізації було утворено Союз євангельських християн-баптистів СРСР. Тому лібералізацію радянської релігійної політики щодо ЄХБ упродовж перших повоєнних років потрібно розглядати під кутом примусу ЄХБ бути лояльними до влади. Вищий керівний орган Всесоюзна Рада Євангельських християн та баптистів з 1 січня 1946 р. замінила у назві сполучник «та» дефісом (-) (ВРЄХБ) [48, с.257].

Під погрозою нових репресій з боку більшовицького режиму керівникам п'ятидесятників також запропонували об'єднатися в Союз ЄХБ. Внаслідок чого у 1945 р. була підписана Серпнева угода представниками двох найчисельніших

п'ятидесятницьких течій – християнами євангельської віри (ХЄВ або воронаєвці, назва за прізвищем засновника) і християнами віри євангельської (ХВЄ або шмідтівці, назва за прізвищем засновника). У 1946-47 р. до Союзу приєдналися інші протестантські деномінації (вільні християни, євангельські християни у дусі апостолів або єдинобожці (смородинці – за прізвищем лідера)). Вони досить швидко залишили об'єднання через свої радикальні антирадянські погляди та розбіжності в організаційно-структурних та обрядових питаннях (заперечення водного хрещення, ламання хліба, молитовних будинків, платних пресвітерів та проповідників, свят та будь-яких атрибутів тощо, а також державної реєстрації громад). Всі конфесії, що входили до Союзу, отримали назву ЄХБ [43, с.340].

У звіті уповноваженого Ради по справах релігійних культів при Раді міністрів СРСР по Вінницькій області за 1945 р. тов. Шумкова зазначалося, що «Вінниччина засмічена великою кількістю реакційно церковно-сектантського елементу, який має широку мережу духовенства і пресвітерсько-повідницького апарату, активно вербує нових членів громади (особливо серед молоді). Порівняно із 1930-40 рр. у період нацистської окупації євангельських християн-баптистів збільшилося від 9,9% до 21%. Прикриваючись релігійною діяльністю, багато сект антирадянськи налаштовані: зривають партійно-державні заходи (провокації, наклепи), саботують роботу в колгоспах». У 1946 р. у Вінницькій області налічувалося 12 протестантських формувань, з яких лише два – ЄХБ і адвентисти сьомого дня (АСД) перебували на легальному становищі. Інші течії (молокани, хлисти, краснодраконівці, михайлівці, толстовці, духобори, істинно-православна церква тощо) були нелегальними і відкрито виявляли антирадянську позицію. А громади апокаліпсистів, іоанітів, єговістів вперше з'явилися саме на Вінниччині, звідки й поширилися по Україні. Загалом по області діяли 332 легальні і нелегальні громади, що об'єднували 8500 осіб. Їх обслуговували 240 пресвітерів. Найчисельнішим протестантським об'єднанням було ЄХБ, якому в перші повоєнні роки й надалі довелося відіграти дуже важливу роль у формуванні

релігійних настроїв та долі багатьох протестантських деномінацій в подільському регіоні[28,с. 95-96].

Так, на 1946 р. у Вінницькій області було зафіксовано 80 громад ЄХБ, що налічували 4000 вірян, з яких чоловіків – 24%, жінок – 76%. Ієрархію всередині громад складали старший обласний пресвітер, його помічники, керуючий пресвітер, диякони, проповідники, актив громади. Керівництво складалося із 79 пресвітерів, із яких віком до 50 років було 17 осіб, від 50 до 60 років – 22 особи і понад 60 років – 40 осіб. В подальші роки спостерігалось омолодження пресвітерського складу. Пресвітери переважно були колгоспниками і мали початкову освіту (1-4 класи). До кінця 1940-поч.1950 рр. з'являються пресвітери із духовною освітою. Так, у 1948 р. 5 осіб були служителями культу, 4 особи закінчили біблійні курси, 1 особа навчалася в духовній семінарії християн-баптистів в США[28, с.98].

Особливістю Вінницької області як аграрного регіону було те, що основу релігійних громад ЄХБ складали селяни-колгоспники (понад 85%). Близько 15% припадало на інші соціальні категорії – службовці, інваліди, пенсіонери та домогосподарки. Це свідчить про те, що найменш соціально захищене населення шукало захисту від утисків радянської влади в релігійному об'єднанні, яке пропонувало духовну й матеріальну підтримку. З 1944 по 1946 рр. об'єднання ЄХБ збільшилось на 726 осіб, серед яких було багато молоді. З метою її заохочення почали влаштовувати вечори із декламуванням та співом релігійних пісень. Дітей залучали, як правило, до молитовних зібрань лише з підліткового віку [8, арк. 29-30].

Згідно інформаційних звітів, довідок і листів уповноважених Ради по справах релігійних культів і органів МГБ про наявність релігійних громад і сект та їх антирадянських проявів, у збільшенні чисельності громад вагомійшу роль почали відігравати не стільки релігійні рецидиви, скільки системна робота щодо вербування громадян і заслабка пропаганда культурно-просвітницьких закладів: «Якщо об'єднаними зусиллями всіх організацій, школи, клубу та інших не буде налагоджена культурно-просвітницька робота у с. Вахнівка Липовецького р-ну,

грумада ЄХБ буде зростати, а для нас це вкрай небажане явище... Чому з школи вийшло аж 13 віруючих? Неналежно організовано просвітницьку роботу, на антирелігійну пропаганду в школі не звертають уваги, не формують атеїстичний світогляд» [75].

З 1947 р. активність вступу до громад ЄХБ починає суттєво знижуватись. Якщо у 1946 р. похрестилися 180 осіб, то в 1947 р. – лише 37 осіб. Головними причинами стали неврожай та голод, тому селяни змушені були їхати у Західну Україну за продуктами (хліб, картопля тощо). Хоча звіти керівних органів різних рівнів вказували на «несуттєві побутово-економічні причини». Через скрутне матеріальне становище навіть утрималися від проведення традиційних «вечорів любові» (урочисті зібрання всієї громади напередодні великих свят: Різдва, Великодня, Хрещення і Нового року) – у 1947 р. по області їх організували лише 7 громад [28, с. 99]

Наступного року після кращого врожаю знову почався підйом громад ЄХБ. Кількість вірян зростає на 123 особи (50,9%). Відвідування молитовних зборів збільшилося від одного разу на півтора місяці (присутність – до 5-15 осіб) до 3-4 разів на тиждень (присутність – 70-80% вірян): «Навіть бувають дні, коли присутні всі віряни, за виключенням хворих і на даний момент працюючих». На квітень 1948 р. у Вінницькій області налічувалося вже 93 зареєстровані громади ЄХБ кількістю 3740 вірян у 319 населених пунктах [9, арк. 82-83].

Найбільше громад було зафіксовано в Гайсинському р-ні (24 села, 433 особи), Козятинському р-ні (10 сіл, 143 особи), Копайгородському р-ні (8 сіл, 175 осіб). Самгородоцькому р-ні (9 сіл, 247 осіб), Тиврівському р-ні (18 сіл, 153 особи), Хмільницькому р-ні (16 сіл, 124 особи). Великі громади налічували від 50-105 осіб, менші – від 23-50 осіб. [9, арк. 86]. Вінницька область на початку 1950-х рр. серед інших областей України стала одним із лідерів щодо кількості нелегальних громад ХСВ і різноманіття сектантських об'єднань загалом.

Кризові явища всередині ЄХБ посприяли посиленню заходів влади, спрямованих на викриття антирадянської діяльності вірян. «Антирадянщиною» вважали вже сам факт приналежності до нелегального формування та

вербування до «секти» інших громадян (особливо молоді), критика радянської влади та ВКП(б), агітація проти колгоспного ладу; зберігання і розповсюдження «сектантської» літератури, особливо закордонного друку; виконання релігійних пісень чи проповіді «антирадянського характеру» тощо. Практично більшість звинувачень були сфабриковані більшовицькою владою для здійснення репресій проти тих, хто в той чи інший спосіб чинив супротив, що було закономірним з огляду на нестабільний повоєнний період та недавній період «великого терору». У цьому контексті вірян ЄХБ часто підозрювали у зв'язках із заходом, навішуючи ярлик «агентів американського імперіалізму» чи «фашистських посіпак».

До цієї категорії потрапили і оstarбайтери, які, на переконання влади, зазнали руйнуючого ворожого західного впливу, тому підбурювали інших громадян проти радянського політичного устрою й колгоспного ладу: «У с. Слобода Межирівська Жмеринського р-ну сектою, яка налічує 30 осіб, керує мешканець села Цимбал Іван Порфирович, котрий у 1937 р. був заарештований та відбував покарання за антирадянську діяльність та активну участь у секті. У 1947 р. повернувся в село і знову очолив секту[28, с.101].

До радянських політично-господарських заходів зареєстровані громади, як правило, відносилися задовільно, намагаючись вчасно виконувати всі державні поставки, платили податки, голосували на виборах у місцеві та центральні органи тощо.

Унікали цього більшість підпільних формувань під різними приводами (хвороба, старість, покидають колгосп без дозволу і влаштовуються на підприємства тощо): «Переважно в колгоспах працюють більшість ХЄВ. Наприклад, служитель культу Рехлюк Яків Онисимович з Павлівки Погребищенського р-ну за хорошу роботу відзначений навіть на дошці пошани. Числяться колгоспниками, але не виробляють мінімуму трудоднів невелика частина ХЄВ та вільних християн. Лише 26% вірян ХЄВ у 1950 р. голосували. Більшість в день виборів зникали із сіл[6, арк. 3].

Радянський режим ретельно стежив за членами Комуністичної партії, які потрапляли під вплив протестантських релігійних громад: «Секретар первинної партійної організації колгоспу ім. Сталіна Шпиківського р-ну громадянин Журба, член ВКП (б) з 1945 р., потрапив під вплив сектантів і, перебуваючи на посаді секретаря парторганізації, відвідував молитовний будинок євангельських християн-баптистів». Як наслідок, громадянина Журбу виключили з рядів Комуністичної партії, а секретарі районних та первинних парторганізацій отримали жорсткі вказівки щодо рішучішої боротьби з протестантами[7, арк.20].

До антирадянської діяльності також зараховували відмову служити в Радянській армії (РА). Це стосувалось переважно нелегальних ХЄВ та інших протестантських деномінацій, які, на переконання влади, прикривали свої антирадянські переконання релігійним вченням на основі шостої заповіді Мойсея «не вбий»: «Упродовж 1949 р. за пряму відмову від призову в РА, посиляючись на священне писання, було репресовано і засуджено 6 осіб призовного віку по Плисківському, Погребищенському, Тиврівському, Шаргородському районах[47, с.157].

Особливості формування релігійних громад ЄХБ у повоєнні роки на Вінниччині обумовили декілька факторів. Тривалий прикордонний статус області зумовив таку її специфічну рису як поліконфесійність, зокрема, і досить раннє поширення різних течій протестантизму. Аграрний характер подільського регіону визначив етнічний, соціальний та гендерно-віковий склад ЄХБ. У повоєнні роки у Вінницькій області переважали етнічні українці (понад 80%). У соціальній площині це були селяни-колгоспники з низьким соціальним та освітнім рівнем, більшість з яких внаслідок колективізації втратили власні господарства, пережили Голодомор-геноцид. За спротив радянській владі мешканці області були масово репресовані під час стихійних селянських повстань у 1930-1932 рр., одних із найактивніших та найчисельніших не лише в Україні, а й Радянському Союзі. До соціально-економічного тиску додався ще й духовний. Оскільки офіційні християнські конфесії православ'я і римо-католицизм зазнали від влади жорстких переслідувань, багато селян обирали

протестантські формування завдяки простоті та доступності трактування віровчення й форми богослужінь, добре налагодженій підпільній діяльності, ефективному вербуванню та дієвій системі взаємодопомоги. Одними із найзгуртованіших спільнот, до яких вступали мешканці Вінниччини, були формування євангельських християн та баптистів. За гендерно-віковим показником до ЄХБ переважно входили жінки середнього та літнього віку, що можна пояснити як післявоєнною демографічною ситуацією загалом, так і більшою схильністю до побожності жінок зокрема.

В повоєнні роки Вінницька область в Україні займала одну із лідерських позицій по чисельності ЄХБ з огляду на декілька причин. По-перше, це створення офіційного Союзу ЄХБ, до якого приєднувалися різні протестантські конфесії та деномінації, що у легальному об'єднанні шукали захисту від переслідувань радянського режиму. По-друге, рух ЄХБ на Вінниччині суттєво виріс в період відносно лояльної до релігії нацистської окупації. Зростанню ЄХБ сприяло й те, що малограмотні селяни були традиційно віруючими людьми і погано піддавались радянській антирелігійній пропаганді. На кінець 1940-х – початок 1950-х рр. в області чисельність громад ЄХБ в області різко почала зменшуватися внаслідок наростання нової хвилі репресивної політики проти релігії. Створення Союзу ЄХБ призвело до запланованих владою кризових явищ всередині ЄХБ, внаслідок чого виникли нелегальні утворення з опозиційними настроями. А конфлікт між ХЄВ та ЄХБ лише посилив розкол Союзу і безпосередньо ХЄВ, що в результаті послабило позиції всіх вірян різних течій у протистоянні з радянським режимом. Поява невеликих розрізнених громад не посприяла духовній єдності християн, а лише збільшила та увиразнила поліконфесійність Вінниччини як маркер культурного ландшафту та локальної ідентичності. Побутування великої кількості протестантських течій в одному життєвому просторі призвело до формуванню таких рис подолян як терпимість й толерантність, але крізь призму селянської ментальності. Тобто не стільки через усвідомлене сприйняття та прийняття інакшості, що веде до конструктивної співпраці, скільки відстороненість і невтручання в життя іншого,

яке й досі шкодить згуртуванню соціуму на різних рівнях життєдіяльності. З'ясування світоглядно-поведінкових механізмів взаємосприйняття представниками різних релігій та конфесій вимагає застосування історико-антропологічного інструментарію.

Щодо загального методологічного підходу у студіюванні цієї теми, то йдеться про звільнення, передусім, від впливу радянського академічного і суспільного дискурсів, що й досі виявляється у стереотипному сприйнятті протестантизму як «чужої» конфесії у сучасному соціокультурному просторі Вінниччини. Тому вивчення діяльності ЄХБ через регіональні контексти при якісній інтерпретації різнотипних джерел (нормативно-правові документи вищих органів влади, матеріали Ради у справах релігійних культів, документи самих об'єднань ЄХБ, усні свідчення учасників подій тощо) уможливлять комплексне дослідження місця і ролі цієї протестантської конфесії для вивчення історії протестантизму в Україні.

Окремою сторінкою є історія адвентистів сьомого дня. Внаслідок сталінських репресій проти служителів та вірян до Другої світової війни майже 80 % лідерів адвентистського руху в СРСР були фізично знищені або ув'язнені.

З 1944 р. відновились реєстрація адвентистських громад, а з 1945 р. – робота колишньої Всесоюзної Ради АСД, яку протягом 1945-1952 рр. очолював уповноважений Василь Яковенко[10, арк 62].

Так, вже у 1946 року течія АСД нараховувала в Україні 13 257 осіб, які входили до більш ніж 300 громад. Загальна кількість різних категорій їх священнослужителів складала 75 осіб. В кінці 1940-х – на початку 1950-х рр. найбільше громад АСД на території УРСР були саме у Вінницькій області. Впродовж перших повоєнних років в УРСР спостерігалася така динаміка їх поширення: 1. Вінницька область: 28 – 1948 р., 28 – 1949 р., 27 – 1950 р., 27 – 1951 р., 26 – 1952 р.; 2. Київська обл.: 28 – 1948 р., 28 – 1949 р., 20 – 1950 р., 20 – 1951 р., 20 – 1952 р.; 3. Чернівецька обл.: 23 – 1948 р., 23 – 1949 р., 21 – 1950 р., 21 – 1951 р., 20 – 1952 р. 4. Закарпатська область: 10 – 1948 р., 10 – 1949 р., 10 – 1950 р., 10 – 1951 р., 10 – 1952 р. В інших областях – менше 10 громад[8, арк. 29-30].

Наголошуючи на недоліках роботи обласних уповноважених, П. Вільховий, уповноважений Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР, особливо виділяв Вінницьку область: «Територія області засмічена великою кількістю церковно-сектантського елемента, який маючи широку мережу духівництва та пресвітерсько-проповідницький апарат проводить через останніх серед населення активну релігійну роботу вербуючи нових осіб у громади, особливо з молоді...». В 1946 р. на Вінниччині серед 12 протестантських формувань на легальному становищі перебували лише євангельські християни-баптисти (далі – ЄХБ) і АСД. Та об'єднання АСД зазнавало все ж більшого тиску з боку влади, ніж ЄХБ, і було замкнутішим у своїй діяльності. Це пояснюється, передусім, тим, що першими примусове одержавлення шляхом уніфікації та централізації пройшли ЄХБ (1944 р. – Союз євангельських християн-баптистів СРСР, 1945 р. – Всесоюзна рада ЄХБ (ВРЄХБ)), до якої тоді ж приєдналася низка громад християн євангельської віри (п'ятидесятники), у 1946 р. – вільні християни-баптисти, у 1947 р. – євангельські християни в дусі апостольському. Тому радянська влада була до них набагато ліберальнішою. Вважаємо, що вагомою причиною жорсткішого ставлення до АСД були також зв'язки з німецькими релігійними осередками в Європі, що активізувалися під час нацистської окупації. А згодом після закінчення Другої світової війни та початку «холодної війни» додалася ще одна причина – підпорядкування радянських адвентистів Всесвітній адвентистській церкві з центром у США [28,с.102].

Звіти уповноваженого Ради по справах релігійних культів по Вінницькій області свідчать, що за роки нацистської окупації водне хрещення прийняли близько 50 % вірян АСД. До прикладу, в 1942 р. у Козятинському районі 46,9% від всієї кількості вірян, яка вступила з 1910 по 1940 рр. А по відношенню до прийнятих із 1945 р. по 1951 р. складає близько 115,8%. Серед новонавернених переважно була молодь та люди середнього віку: 1927 р. н. та молодші – 95 осіб, 1921 – 1926 рр. н. – 67 осіб, 1916 – 1920 рр. н. – 27 осіб, 1898 – 1915 рр. н. – 96 осіб, старші 50-ти років – 85 осіб. Саме у зв'язку із посиленням впливу

протестантських релігійних громад на молодь у період нацистської окупації, секретар Вінницького обкому КП(б)У В. Лойков наголошує на необхідності активізації діяльності первинних партійних і комсомольських організацій, сільської інтелігенції, всіх можливих форм і методів політичної і культурно-виховної роботи щодо посилення войовничої, наступальної антирелігійної пропаганди[7, арк. 45-46].

На початок 1950 р. на Вінниччині нелегальні об'єднання адвентистів – реформістів діяли у кількості 7 громад (80 осіб): Вінниця – 1 громада (до 15 осіб); Вінницький (сс. Юзвин, Ведмеже Вушко – 2 громади (до 20 осіб)); Жмеринський (с. Могилівка (інформації про місцезнаходження та кількість не виявлено); Шпиківський (с. Рахни Лісові – 1 громада (15 осіб)); Тиврівський (сс. Борське, Сутиски, Ворошилівка – 3 громади (30 осіб)) райони. А на 1951 р. їхня кількість зросла до 8 громад (105 осіб) [7, арк.51].

Отже, у другій половині 1940-х – на початку 1950-х років державна політика радянської влади щодо релігійних об'єднань здійснювалася через Рад у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР та її уповноважених в областях і районах України, сільських та селищних рад депутатів трудящих. Саме в післявоєнний період починає розгортатися «холодна війна», на тлі якої антирелігійна політика проти Церкви АСД, яка була частиною Всесвітньої адвентистської церкви з центром у Вашингтоні, реалізовувалася за допомогою широкого інструментарію: відмова в реєстрації; ретельний облік кожної з громад, особливо тих, які діяли під час нацистської окупації; ведення жорсткої науково-атеїстичної пропаганди; заборона проведення богослужінь, видання релігійної літератури, закриття молитовних будинків; переслідування нелегальних громад; репресії проти священнослужителів та вірян тощо. Найбільше від утисків постраждали малочисельні протестантські громади АСД та нелегальні секти адвентистів-реформістів, які чинили відкритий спротив радянській владі. Звинувачені, за звичай, потрапляли в категорії «агентів американського імперіалізму» чи «фашистських посіпак». У другій половині 1940 – початку 1950-х рр. перше місце Вінницької області в УРСР за кількістю

адвентистських громад (як власне, й за іншими протестантськими течіями) було обумовлено довоєнним прикордонним та аграрним характером Поділля. Політика колективізації та антирелігійний тиск радянської влади фактично підштовхнули малоосвічене селянство до протестантського руху, який запропонував насправді набагато кращу альтернативу виживати як духовно, так і фізично.

Таким чином, релігійна ситуація у повоєнній Вінницькій області мала свої особливості. Це наявність значної кількості конфесій які перебували у достатньо різних умовах.

Православна церква зуміла зберегти свої громади та храми (частково) після приходу радянської влади. Втім її діяльність перебувала під щільним наглядом силових відомств та РСРПЦ. Більшість духовенства це чудово розуміли і намагалися використовувати всі можливі засоби для збереження лояльного ставлення до себе влади.

Римо-католицька церква опинилася в особливих умовах на теренах Вінниччини. З одного боку, влада не вдавалася до практики відкритих репресій, які мали місце у 1930-х роках, а з іншого, – партійні чиновники виявляли неабияку винахідливість маніпулюючи нормативними документами, аби обмежити діяльність католицької громади. Знаходилися різноманітні приводи відібрати приміщення храму, не допустити до служби ксьондза тощо. Актив католицьких громад перебував під пильним контролем з боку МГБ, фактично на всіх активістів були зібрані детальні досьє і будь-яка підозра щодо неблагонадійності до влади могла стати достатньою підставою для арешту.

В перше повоєнне десятиліття Вінниччина, на території якої євреї історично були однією із найчисельніших національних меншин, увійшла у трійку по кількості юдейських нелегальних формувань. Вважаємо, що така ситуація, окрім державної антирелігійної політики, була спричинена новою хвилею антисемітизму на тлі утворення у 1948 році держави Ізраїль і значним пожвавленням націоналістичних настроїв серед єврейської спільноти.

Діяльність старообрядницької церкви у Вінницькій області у перші повоєнні роки варто розглядати, з одного боку, в площині певної лібералізації політики радянської влади щодо релігії та церкви, а з іншого – збільшення приховано-маніпулятивного тиску на релігійні об'єднання. Провідна роль у регулюванні державно-церковних взаємовідносин була відведена Раді в справах РПЦ і Раді в справах релігійних культів. Ці структури досить часто самі провокували конфлікти як між владою та релігійними громадами, так і всередині громад, що призводило до наростання антирелігійних настроїв. Незважаючи на посилення сталінської антирелігійної політики з початку 1950-х рр., Вінниччина все ж залишалася найчисельнішим осередком старообрядництва серед інших областей УРСР.

На кінець 1940-х – початок 1950-х рр. в області чисельність громад ЄХБ в області різко почала зменшуватися внаслідок наростання нової хвилі репресивної політики проти релігії. Створення Союзу ЄХБ призвело до запланованих владою кризових явищ всередині ЄХБ, внаслідок чого виникли нелегальні утворення з опозиційними настроями. А конфлікт між ХЄВ та ЄХБ лише посилив розкол Союзу і безпосередньо ХЄВ, що в результаті послабило позиції всіх вірян різних течій у протистоянні з радянським режимом.

Саме в післявоєнний період починає розгортатися «холодна війна», на тлі якої антирелігійна політика проти Церкви АСД, яка була частиною Всесвітньої адвентистської церкви з центром у Вашингтоні, реалізовувалася за допомогою широкого інструментарію: відмова в реєстрації; ретельний облік кожної з громад, особливо тих, які діяли під час нацистської окупації; ведення жорсткої науково-атеїстичної пропаганди; заборона проведення богослужінь, видання релігійної літератури, закриття молитовних будинків; переслідування нелегальних громад; репресії проти священнослужителів та вірян тощо.

Церква опинилася під щільним контролем держави, віряни були змушені утаємничуватися і це стане практикою виживання і власне життя з подвійними стандартами, що свідчитиме про глибоку кризу системи. Незважаючи на

шалений адміністративний, репресивний тиск релігійний чинник буде важливою складовою життя суспільства.

РОЗДІЛ III.

МЕТОДИКА ВИВЧЕННЯ РЕЛІГІЙНОГО ЖИТТЯ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ ТА ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ

3.1. Урок громадянської освіти 10 клас. Тема: «Етнічна, конфесійна, Гендерна різноманітність. Рівність»

Методика вивчення релігії в Україні включає аналіз історичного розвитку, релігійної ситуації та сучасних тенденцій, спираючись на наукові дисципліни, як-от соціологія та релігієзнавство. Вона передбачає дослідження різних релігій, їхніх доктрин, ритуалів, а також суспільних функцій та впливу, причому особлива увага приділяється питанням толерантності, що передбачено конституційним ладом в Україні.

У 10 класі вивчення релігії в рамках громадянської освіти охоплює її роль у формуванні культури, моральних цінностей, соціальних норм та історії людства, а також її структурні елементи: релігійну свідомість, культ та організації. Розглядаються як світові релігії, так і національні, зокрема в контексті України.

Отже параграф «Етнічна, конфесійна, Гендерна різноманітність. Рівність» Варто розпочати аналізувати з питань для обміркування Пригадайте,

представники яких національностей живуть у вашому населеному пункті, місті, області, у нашій державі. Як різні національності, що проживають в Україні, збагачують культуру нашої країни? Сучасне українське суспільство є полікультурним. Полікультурність, або ж культурна різноманітність, означає співіснування в межах однієї країни багатьох культур, жодна з яких не є панівною[12].

Територія нашої держави формувалася під впливом різних держав та суспільно-політичних систем. Тому не дивно, що в результаті історичного розвитку сучасне українське суспільство набуло ознак багатокультурності. З давніх-давен на теренах України знаходили свій дім представники різних культур, народів, етнічних груп. Тут жили давні племена, виникали й зникали держави, проходили важливі торговельні шляхи. Протягом багатьох століть на території нашої Батьківщини співіснували народи, культури, мови, релігії. Нині в Україні проживають представники понад 130 національностей. Ідеї для дослідження Дізнайтеся більше про діяльність Ради національних спільнот України. Підготуйте презентацію цієї організації. Які із заходів вас найбільше зацікавили? Сучасне полікультурне суспільство вміщує численні культурні традиції та практики, які асоціюються з різними етнічними групами, що входять до його складу. Це наче повноводна ріка, що живиться зі струмків національних культур. Питання для обміркування Як ви вважаєте, чи має бути в паспорті графа національності? Про що свідчить її відсутність у паспорті громадянина України? Відповідь аргументуйте. У демократичному суспільстві розвиток кожної культури супроводжується розвитком окремої особистості, формуванням у неї відповідного ставлення і до загальнолюдських цінностей, і до цінностей власної культури.

Різноманіття культури українського суспільства виявляється не лише в її етнічній різнобарвності, а й, зокрема, у релігійній. Слово «конфесія» в сучасній українській мові має два значення: 1) віросповідання; 2) самостійний, незалежний від інших релігійний напрям, відгалуження («Великий тлумачний словник української мови»). Термін «міжконфесійний» використовується на

означення стосунків між представниками різних напрямів однієї релігії, а також на означення відносин між представниками різних релігій.

Учням пропонується довідка: Бюро корисної інформації:

На 1 січня 2017 року в Україні діяли 35 919 релігійних організацій 55-ти віросповідних напрямів. Найчисленнішою в Україні є Українська православна церква Московського патріархату, після якої йде Українська православна церква Київського патріархату. Загалом на ці дві церкви припадає майже 52 % всіх релігійних осередків. У 1989 р. в Україні вперше після повоєнної доби була легалізована Українська греко-католицька церква, а з 1990-го легально існує Українська автокефальна православна церква. Сьогодні ці церкви мають власні монастирі, навчальні заклади, місії та братства. Значно зросла за часи незалежності й римо-католицька церква. Якщо в 1989 р. в ній нараховувалося всього 114 громад, то зараз їх понад 1100. Понад 10 тис. релігійних організацій налічує протестантизм, що становить 30 % від усієї релігійної мережі. Найчисленнішими протестантськими організаціями є Всеукраїнський союз об'єднань євангельських християн-баптистів і Всеукраїнський союз церков християн віри євангельської — п'ятидесятників[12].

Уважно прочитайте і проаналізуйте наведені дані.

Про що вони свідчать, який висновок можна зробити з поданого матеріалу?

Понад тисяча релігійних організацій репрезентують етноконфесійні утворення, тобто такі, що поєднують віруючих не лише за ознакою віросповідання, а й за етнічними ознаками. Найбільшу частину з них зареєстровано послідовниками ісламу та іудаїзму. Діють також Закарпатська (угорська) реформатська церква, Німецька євангелічно-лютеранська церква, Вірменська апостольська церква. Функціонують і поодинокі етноконфесійні громади чехів, готів, корейців, шведів, караїмів і кримчаків, у Херсонській і Запорізькій областях — менонітів. Для поглиблення міжконфесійного діалогу в Україні діє низка міжконфесійних організацій державного та регіонального рівнів. Найбільшою і найвпливовішою з них є Всеукраїнська рада церков і релігійних організацій. Рада була утворена 1996 р. як представницький

міжконфесійний консультативно-дорадчий орган з метою об'єднання зусиль церков і релігійних організацій у справі духовного відродження України. З метою розвитку і збереження культур різних етнонаціональних та конфесійних груп в Україні проводяться різноманітні заходи, конференції, круглі столи, дні культури, табори толерантності, етнокультурні фестивалі тощо. Демократичний розвиток суспільства неможливий без добросусідства та міжкультурного діалогу. Міжкультурний діалог — відкритий і шанобливий обмін думками, на основі взаєморозуміння та поваги, між окремими людьми та групами людей, що різняться за етнічними, культурними, релігійними й мовними ознаками, а також за історичним походженням.

Добросусідські стосунки мають бути взаємними, а їх правила — єдиними для всіх учасників. Саме тому в культурі демократичного суспільства важливо дотримуватися таких цінностей, як готовність до співпраці з представниками різних культур, миролюбність, доброзичливість. Концепцію різноманіття, що заснована на індивідуальній людській гідності, спільній людській природі та майбутті прийнято на сесії Комітету міністрів закордонних справ Ради Європи у 2008 р. під назвою «Біла книга з міжкультурного діалогу».

Уважно опрацьовуємо:

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

З «Білої книги з міжкультурного діалогу»: «Етнічні, культурні, релігійні та мовні традиції не можуть бути причиною того, щоб перешкоджати індивідам у здійсненні їх основних прав або брати участь у житті суспільства. Зокрема, це стосується права не страждати від дискримінації за статевою або іншими ознаками, прав та інтересів молоді та дітей, а також свободи сповідувати або не сповідувати ту чи іншу релігію. Зловживання правами людини, такі як примусові шлюби чи так звані «злочини честі», не можна виправдати, яким би не було культурне середовище. Подібним чином правила реальної чи вигаданої «панівної культури» не можуть використовуватися для виправдання дискримінації, пропаганди ненависті або інших виявів расизму».

Уважно прочитайте витяг з документа. Яку основну ідею в ньому можна виокремити?

Автори «Білої книги» визначають міжкультурний діалог як відкритий і глибокий обмін думками на основі взаєморозуміння та поваги між окремими людьми, а також групами людей різної етнічної, культурної, релігійної й мовної приналежності.

Для порівняння подаємо матеріал про сталінську політику в сфері релігії. Подаємо узагальнені Висновки про стан релігії на території Вінниччини у 1930-х роках та порівнюємо з другою половиною 1940-х років.

Завершення 1930-х років [17]

Завершення 1920 – початок 1930 років стали етапом форсованої побудови соціалізму сталінського взірця. Цілком очевидно, що у майбутній державі прожоден формат існування будь-якої конфесії питання не розглядалося. Реалізуючи план винищення Церкви, сталінський режим у всій повноті виправдав формат тоталітаризму.

Класичною ознакою були подвійні стандарти, формально проголошувалася свобода совісті та віросповідання, але на практиці на це не лише не зважали, але й використовували як серйозну підставу для дискримінації чи фізичної ліквідації. Ситуація загострилася після прийняття сталінської конституції 1936 р., коли подояни апелювали до її положень, але лише зазнавали репресій.

Зламним у відносинах між більшовицькою державою і соціальним інститутом Церкви (будуємо комплексний концепт релігійної ієрархії та громади вірян з усім комплексом сакральної спадщини та архітектурними пам'ятками) стає 1929 р. З цього моменту ідеологія і практика відокремлення релігії від держави і суспільства змінюються на доктрину тотальної ліквідації Церкви усіма доступними засобами. на всесоюзній нараді в ЦК ВКП(б). Друга п'ятирічка оголошувалася «безбожницькою».

Сталінський тоталітаризм у боротьбі з Церквою мобілізував усі державні інституції та підконтрольні їм квазігромадські організації. Для карально-

репресивної системи притягнення священика до відповідальності у вигаданих, фальсифікованих злочинах лише заохочувалось. Адже це була додаткова підстава потім дискредитувати особу духовного стану перед громадськістю та розгорнути ще раз агітацію проти Церкви. Нагадаємо, що уже з встановлення комуністичного влади духовенство перебувало у соціальній категорії позбавленців. Потужне винищення релігійності було справою закладів освіти на всіх рівнях культурно-просвітницького штурму під координацією СВБ.

Втім антирелігійна кампанія зустріла спротив значної частини подолян, звісно в умовах потужного терору з боку силових відомств він мав пасивний характер, але відзначимо і окремі акції активного Опору, що проявилось у захисті священиків, збереженні від руйнування та «перепрофілювання» храмів, відвідування служб. Однією з форм антикомуністичного протесту стала практика «катакомбної» церкви та створення численних сектантських організацій. Ще одним видом протесту стає поширення листівок антикомуністичного характеру, різноманітних молебних служб.

Характерною рисою репресивних практик сталінізму була давня імперська традиція – «поділяй і володарюй». Органами НКВС усіяло розпалювалися конфлікти як всередині кліру конфесій так і розпалювалася міжконфесійна ворожнеча. Особливістю Подільського краю була поліконфесійність, що було пов'язано з етнічними характеристиками, і як один із засобів боротьби була пропаганда міжетнічної ворожнечі та дискредитації вірян одних громад проти інших

Підсумовуючи зазначимо, що у 1930-х роках на теренах Поділля комуністичний режим практично винищив служителів церкви як духовну та інтелектуально-організаційну основу життя вірян, загнавши в глибоке підпілля. Але цілком викоринити почуття віруючих не вдалося, що яскраво продемонстрував період нацистсько-румунської окупації краю.

Дані таблиці «Облік служителів культу та релігійного активу станом на початок 1938 р. по Вінницькій області» вказують на повне винищення

духівництва католицької та лютеранської конфесій, а також суттєве зменшення православного кліру та юдейських настоятелів.

Таблиця 1.

Релігійна конфесія (в оригіналі - церковники)	Релігійний актив	Служителі культу	Служителі культу без приходу
Православні	49 957	239	154
Католицькі	2 400	—	—
Іудеї	12 000	134	36
Лютерани	250	—	—

Відсоток репресованого духівництва у цей період від усього загалу становив 0,7%. Але воно ще на початку ХХ ст. в часи Російської імперії на території Поділля становило 0, 03 %, тому цей показник є досить відносним. Духівництво у переліку ворогів для влади в цей час на перших позиціях.

Загалом за показниками репресій проти Церкви Вінницька область посіла перше місце: у 1937 році заарештовано 896 осіб служителів релігійних культів – це становило 18,9 % від загальної кількості заарештованих цієї категорії по УРСР.

Які Висновки можна зробити з даної інформації?

Мешканка Ольшанки Крижопільського району Козьма Надія поширювала записки: «моліться богу і бог дасть та пошле гнів свій на колгоспи і радянську владу, і скоро радянської влади вже не буде». Вказувалось, що «церковники» у розповсюдженні листів активно використовують школярів і комсомольців. Про що свідчить цей фрагмент документу?

«Тези антиріздвяної доповіді»: «1. Обов’язкова характеристика розвитку капіталістичного світу з його закономірностями – криза, голод, злидні та дурманяча роль релігії, що призводить логічно до встановлення фашистської диктатури; 2. Різдво є розроблена попами і експлуататорами традиція; 3. Класова сутність природи Різдва – це присипання пильності пролетаріату; 4. Різдво та

нова війна ідеологій; 5. Попівство є ширмою фашизму; 6. Успіхи індустріалізації СРСР; 7. Соціалізм і релігія несумісні; 8. Різдво – це біда несумісна з новими перемогами СРСР; 9. Релігія маскує ворогів; 10. Різдвяна ялинка – ворог». Тези яскраво формували образ ворога народу – попа.

Сталінська Конституція 1936 року в Статті 124 гарантувала громадянам СРСР свободу віросповідання, проте одночасно задекларувала свободу антирелігійної пропаганди. Хоча формально право на відправлення релігійних культів було визнано, ця стаття також чітко розділяла церкву від держави і школи від церкви, а на практиці вона використовувалася для обмеження релігійної діяльності в країні.

Порушувалась і стаття 124, в якій було сказано, що з метою забезпечення за громадянами свободи совісті церква в СРСР відокремлена від держави, свобода відправлення релігійних культів і свобода антирелігійної пропаганди визнаються за всіма громадянами. Насправді право свободи совісті всіляко обмежувалось. Церква не могла займатися благодійництвом, не мала доступу до засобів масової інформації, священнослужителям заборонялось усе, що виходило за межі "задоволення релігійних потреб віруючих", релігія розглядалась як пережиток минулого, який потрібно, по можливості, якнайшвидше викоринити. Держава втручалась у внутрішні справи церкви, прагнула витіснити церкву і віруючих громадян на периферію суспільного життя. Віруючі люди не могли бути, наприклад, головними інженерами заводів або директорами шкіл, викладачами, дипломатами, командирами, керівниками.

1945 – 1949 рр. Релігійна ситуація у Вінницькій області.

Православна церква зуміла зберегти свої громади та храми (частково) після приходу радянської влади. Втім її діяльність перебувала під щільним наглядом силових відомств та РСРПЦ. Більшість духовенства це чудово розуміли і намагалися використовувати всі можливі засоби для збереження лояльного ставлення до себе влади.

Римо-католицька церква опинилася в особливих умовах на теренах Вінниччини. З одного боку, влада не вдавалася до практики відкритих репресій,

які мали місце у 1930-х роках, а з іншого, – партійні чиновники виявляли неабияку винахідливість маніпулюючи нормативними документами, аби обмежити діяльність католицької громади. Знаходилися різноманітні приводи відібрати приміщення храму, не допустити до служби ксьондза тощо. Актив католицьких громад перебував під пильним контролем з боку МГБ, фактично на всіх активістів були зібрані детальні досьє і будь-яка підозра щодо неблагонадійності до влади могла стати достатньою підставою для арешту.

В перше повоєнне десятиліття Вінниччина, на території якої євреї історично були однією із найчисельніших національних меншин, увійшла у трійку по кількості юдейських нелегальних формувань. Вважаємо, що така ситуація, окрім державної антирелігійної політики, була спричинена новою хвилею антисемітизму на тлі утворення у 1948 році держави Ізраїль і значним пожвавленням націоналістичних настроїв серед єврейської спільноти.

Діяльність старообрядницької церкви у Вінницькій області у перші повоєнні роки варто розглядати, з одного боку, в площині певної лібералізації політики радянської влади щодо релігії та церкви, а з іншого – збільшення приховано-маніпулятивного тиску на релігійні об'єднання. Провідна роль у регулюванні державно-церковних взаємовідносин була відведена Раді в справах РПЦ і Раді в справах релігійних культів. Ці структури досить часто самі провокували конфлікти як між владою та релігійними громадами, так і всередині громад, що призводило до наростання антирелігійних настроїв. Незважаючи на посилення сталінської антирелігійної політики з початку 1950-х рр., Вінниччина все ж залишалася найчисельнішим осередком старообрядництва серед інших областей УРСР.

Саме в післявоєнний період починає розгортатися «холодна війна», на тлі якої антирелігійна політика проти Церкви АСД, яка була частиною Всесвітньої адвентистської церкви з центром у Вашингтоні, реалізовувалася за допомогою широкого інструментарію: відмова в реєстрації; ретельний облік кожної з громад, особливо тих, які діяли під час нацистської окупації; ведення жорсткої науково-атеїстичної пропаганди; заборона проведення богослужінь, видання

релігійної літератури, закриття молитовних будинків; переслідування нелегальних громад; репресії проти священнослужителів та вірян тощо.

Церква опинилася під щільним контролем держави, віряни були змушені утаємничуватися і це стане практикою виживання і власне життя з подвійними стандартами, що свідчитиме про глибоку кризу системи. Незважаючи на шалений адміністративний, репресивний тиск релігійний чинник буде важливою складовою життя суспільства.

Які висновки Ви можете зробити?

Порівняйте в чому змінилася ситуація?

Як оцінити та порівняти сучасні прагнення Європи та практики сталінізму?

3.2. Виховний захід «Що таке релігія та віра?»

Всі релігії, мистецтва і науки є гілками одного дерева. Всі ці устремління спрямовані на покращення життя людини, щоб підняти його зі сфери простого фізичного існування, вести людину до свободи Альберт Ейнштейн

Віра — це стан розуму, коли ми вважаємо щось справжнім, хоча ми не впевнені на 100%, або ми не в стані довести це. Кожен має уявлення про життя і світ, в якому він живе. Взаємодоповнюючі переконання можуть утворювати системи вірувань, які можуть бути релігійними, філософськими чи ідеологічними.

Релігії — це системи вірувань, які спрямовують людство до духовності. Таке визначення з Вікіпедії містить хороший огляд багатьох аспектів релігії: Релігія — це набір культурних систем, систем цінностей і світоглядів, які встановлюють відношення людства до духовності, а іноді й до моральних цінностей. Багато релігій мають розповіді, символи, традиції і священні історії, які призначені давати сенс життя або пояснювати походження життя чи Всесвіту. Вони, як правило, виводять мораль, етику, релігійні закони або бажаний спосіб життя від своїх ідей про космос і людську природу. [36] Багато релігій мають

організовану поведінку, духовенство, визначення того, що являє собою дотримання чи членство, зібрання мирян, регулярні зустрічі або послуги для цілей шанування божества або для молитви, святі місця (або природні або архітектурні) і/або писання. Практика релігії може також включати проповіді, поминання діяльності бога або богів, жертвоприношення, фестивалі, свята, транс, присвяти, похоронні церемонії, шлюбні церемонії, медитацію, музику, мистецтво, танець, громадську службу або інші аспекти людської культури. Тим не менш, є приклади релігій, у яких деякі або багато з цих структурних аспектів, переконань або практик відсутні.

Віра в духовному вимірі життя існувала з незапам'ятних часів. Багато людських суспільств залишили нам історичні свідчення про свої системи вірувань, будь то поклоніння сонцю, богам та богиням, знанням добра і зла чи священні поклоніння. Стоунхендж, статуя Будди в Баміані, собор Альмудена в Мадриді, Улуру в Еліс-Спрінгс, сади Бахаї у Хайфі, Фудзіяма, священна гора Японії, Кааба в Саудівській Аравії або Золотий храм в Амрітсарі, всі несуть заповіт людського досвіду духовності, яка може бути об'єктивною реальністю чи результатом людського прагнення до пояснення сенсу життя і нашої ролі у світі. У простому розумінні релігія описує «ставлення людей до того, що вони вважають священним, сакральним, святим, духовним чи божественним». Це зазвичай супроводжується набором організованих обрядів, які виховують спільноту людей, які поділяють цю віру. Як вже говорилося вище, віра є більш широким терміном і вона також включає в себе «зобов'язання, які заперечують вимір існування за межами цього світу».

Релігії та інші системи вірувань у нашому середовищі впливають на нашу ідентичність, незалежно від того, чи вважаємо ми себе релігійними або духовними, чи ні. Водночас в інших частинах нашої ідентичності, нашої історії, наш підхід до інших релігій і груп, що розглядається як «інший», впливатиме на те, як ми інтерпретуємо релігію або систему переконань

Які релігії практикуються у вашій країні?

Релігії та пов'язані з ними соціальні та культурні структури зіграли важливу роль в історії людства. Як ментальні структури, вони впливають на те, як ми сприймаємо навколишній світ і цінності, які ми приймаємо або відхиляємо. Як соціальні структури, вони забезпечують допоміжну мережу і почуття приналежності. У багатьох випадках релігії стали основою структур влади і переплітаються з ними. Історія, давня та новітня, містить багато прикладів «теократичних» держав, будь то християнської, індуїстської, мусульманської, єврейської або іншої релігії. Поділ між державою і релігією з'явився не так давно і застосовується лише частково: є офіційні державні релігії у Європі та де-факто державні релігії. У більшості випадків це не створює особливої проблеми, поки це стримується за рахунок цінностей толерантності.

Я вважаю нерелігійних людей першопрохідниками. Анандабаї Жоше, перша індуїстська жінка і перша індійська жінка, яка отримала медичний ступінь

Статистика стосовно прихильників релігії або переконань ніколи не може бути досить точною, враховуючи динамічний характер цієї моделі, а також той факт, що багато людей серед нас живуть в умовах, де інколи відсутня свобода релігії та переконань. Тому наведені нижче статистичні дані призначені для того, щоб проілюструвати різноманітність глобальної картини. Цифри вказують приблизну кількість прихильників/прихильниць найбільших релігій⁴:

Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод

Стаття 9

1. Кожен має право на свободу думки, совісті та релігії; це право включає свободу змінювати свою релігію або переконання, а також свободу сповідувати свою релігію або переконання під час богослужіння, навчання, виконання та дотримання релігійної практики і ритуальних обрядів як одноособово, так і спільно з іншими, як прилюдно, так і приватно.
2. Свобода сповідувати свою релігію або переконання підлягає лише таким обмеженням, що встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах громадської безпеки, для охорони публічного порядку, здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб.

Свобода релігії і переконань, у тому числі свобода змінювати релігію, має важливе значення для всіх нас в наших пошуках сенсу, нашого повного розвитку, нашої ідентичності і нашого вираження як членів громади або громад. Чи маємо ми тверду релігію або віру, чи ми ще не визначилися, або навіть якщо нас не хвилює релігія або переконання, ця свобода має значення для людей і суспільств, які вони будують.

Чи є громади у вашій країні, які не мають такого ж рівня свободи релігії та переконань, як інші?

Проблеми і порушення свободи релігії або віри

Релігійні групи, як і інші групи, мають бути толерантними до критичних публічних заяв та суперечок стосовно діяльності, навчання та вірування за умови, що така критика не означає навмисну і незаслужену образу і не є підбурюванням до порушення громадського спокою або дискримінування прихильників тієї чи іншої релігії.

Ступінь, в якому свобода думки, совісті і релігії дозволяють відмітну практику громаді віруючих, які відрізняються від іншої частини суспільства, часто обговорюється в рамках спільноти з прав людини. Приклади цього включають ставлення до жінок на релігійних керівних посадах, традиційні обряди за участю дітей, закони, що стосуються шлюбу, розлучення або поховання, заборона на зображення божественних істот або інших релігійних діячів і так далі.

У таких контекстах органи з прав людини розкритикували б шкідливу практику, незалежно від того, чи їм традиційно сприяли окремі культури, нації або релігії. Така критика — це не напад на культуру, національність або релігію, а спроба знайти баланс між правом своїх релігій і переконань та іншими правами людини, оскільки деякі з цих методів можуть призвести до серйозних порушень прав людини. Шкідлива традиційна практика включає нанесення каліцтв жіночим геніталіям, перевагу народження хлопчиків (які можуть проявитися в секс-селективних абортах, у не в змозі піклуватися про новонароджених дівчаток, дискримінації з освіти на користь синів, дискримінації в сфері

харчування), домовлені або примусові шлюби, шлюб дітей, злочини, пов'язані з приданим, і злочини, виправдані «честю», виключення або обмеження деяких прав осіб, які не є прихильниками/прихильницями більш потужної релігійної групи в даному суспільстві, сегрегація відповідно до релігійних ознак і так далі. Така практика непропорційно зачіпає жінок і дітей: виклик традиції використовується для виправдання дискримінації на основі статі і віку. Крім того, в деяких випадках ситуації, які з точки зору прав людини є порушенням людської гідності, залишаються невизнаними, табу і безкарними. Лише деякі з цих методів засновані на релігійних приписах; той факт, що вони глибоко закріплені в культурі і традиціях, не полегшує їх ліквідації. Зміни мають прийти через законодавчі зміни, освіту та розширення прав і можливостей.

Протягом всієї історії релігії відігравали вирішальну роль у введенні обмежень на діяльність задля захисту фізичної та психологічної недоторканності і гідності інших людей. Незважаючи на те, що релігійні філософії зробили свій внесок у розвиток прав людини і розуміння людської гідності, права людини, пов'язані з релігією та переконаннями, більше не є винятками з напруженості і протиріч, які присутні в документах з прав людини. Як видно у випадку шкідливої традиційної практики, іноді переконання або вірування використовуються, щоб виправдати відверту фізичну шкоду з тяжкими наслідками для здоров'я.

Чи є у вашій громаді/ах релігійні практики, які ви вважаєте шкідливими?

Релігійну нетерпимість можна спостерігати на різних рівнях: серед прихильників/прихильниць однієї релігії (внутрішньо релігійна нетерпимість); між однією релігією або релігійним ставленням та іншим, що проявляється у різних формах конфліктів між особами та групами осіб (інтеррелігійна нетерпимість), у вигляді конфронтаційного атеїзму або конфронтаційного теїзму, які є нетерпимими до вільного вибору і практики інших релігій або вірувань, чи у вигляді антисекуляризму. Релігійну нетерпимість часто плутають з ксенофобією та іншими формами дискримінації, іноді це також використовується для виправдання дискримінації.

Більшість порушень прав людини, пов'язаних зі свободою релігії і переконань, також пов'язані зі свободою від дискримінації. Дискримінація за ознакою віросповідання і переконань суперечить правам людини, але її, тим не менш, відчуває багато людей щодня по всій Європі. Той факт, що релігію часто плутають з культурою, національною та етнічною приналежністю, робить питання більш складним, але і більш болючим на індивідуальному рівні: ви можете зазнавати дискримінації за ознакою релігійної приналежності, навіть якщо ви не вірите в релігію, з якою ви пов'язані.

Дискримінація і нетерпимість впливає негативно на суспільство в цілому, і особливо на молодих людей, які відчувають цей вплив. Такі наслідки включають в себе: низьку самооцінку, самосегрегацію, внутрішнє пригнічення, відмову від участі у шкільних заходах, відсутність реалізації потенціалу, залучення до насильницьких екстремістських ідеологій, виключення зі школи, проблеми зі здоров'ям / депресія

Релігійна нетерпимість також використовується для підживлення ненависті і сприяння розвитку збройних конфліктів не стільки тому, що вона є причиною конфлікту, але через те, що релігійна приналежність використовується для створення ліній поділу, як це демонструють збройні конфлікти на Балканах і Кавказі. Наслідки міжнародного тероризму і «війни з тероризмом» були особливо руйнівними в Європі та за її межами, зокрема тому, що релігійна нетерпимість змішується з ксенофобією та расизмом. Жодна соціальна група, релігія або співтовариство не має монополії на дискримінацію. Незважаючи на те, що рівень захисту свободи релігії та переконань значно варіюється залежно від країн — членів Ради Європи, релігійна нетерпимість і дискримінація впливає на всіх в Європі.

Зачитується реферат підготовлений учнем з допомогою вчителя «Релігія і сталінізм»

Суть: Сталінізм і релігія є несумісними ідеологіями, оскільки сталінізм базується на атеїзмі та класовій боротьбі, а релігія — на вірі в божественне та моральних цінностях, які суперечать комуністичному світогляду. В сталінську

епоху це призвело до масових репресій проти священнослужителів, закриття храмів, придушення релігійної діяльності та спроб знищити релігійність у суспільстві. Попри жорстокі переслідування, релігійні громади виживали, часто таємно, і зберегли свою віру.

Робота з візуальними матеріалами та документами.

Обговорення з учнями. Питання: релігія як показник ідентичності.

ГЛОСАРІЙ

Адвентисти Сьомого Дня (АСД) – найчисельніша релігійна організація, що вийшла з адвентистського руху, яка відрізняється своїм переконанням у необхідності дотримання усіх Десяти заповідей, зокрема суботи, та вірою в близьке Друге пришествя Ісуса Христа. Їхня віра ґрунтується на Біблії, яку вони вважають беззаперечною істиною.

Адвентисти-реформісти, Адвентисти Сьомого Дня реформаційного Руху – неоднорідний напрямок в адвентизмі, пов'язаний за своїм походженням з міжнародною організацією «Церква адвентистів сьомого дня». Складається з ряду релігійних груп — громад і церков, які вийшли з тих чи інших причин з деномінації адвентистів сьомого дня (АСД). Найчисленніші з них — «АСД реформаційного руху», «Міжнародне місіонерське товариство АСД реформаційного руху», «Церква вірних і вільних адвентистів сьомого дня» (ВВЦ ВВАСД РР або «Шелковці» – назва за прізвищем засновника Володимира Шелкова), і Адвентистська Суботня Церква Свідків Ісуса Христа.

Баптисти (від грецьк. «занурюю у воду, хрещу») – виникли як більш пізня течія. Вважають, що приймати святе хрещення слід лише в дорослому віці, свідомо приймаючи віру в Господа Ісуса Христа. В Україні Б. як явище релігійного життя стає відомим з 60–70-х рр. ХІХ ст.

Всесоюзне товариство по розповсюдженню політичних і наукових знань – просвітницька організація, заснована в СРСР у 1947 році. Її головною метою було поширення політичних і наукових знань серед населення. В Україні, ця організація була представлена як «Товариство для поширення політичних і наукових знань Української РСР», а згодом – «Товариство Знання України». Значна увага приділялася атеїстичній пропаганді.

Деномінація (від лат. «перейменування») – автономна гілка християнської церкви у радянському та пострадянському релігієзнавстві, термін інтерпретований як проміжний тип релігійної організації між сектою та церквою (конфесії протестантизму).

Євангелісти – прибічники всесвітнього міжконфесійного руху в протестантському християнстві, які для яких Євангеліє і Біблія є авторитетом і розглядається як основне джерело вчення. Основні характерні риси євангельських протестантських церков: акцент на особистому духовному відродженні кожного віруючого, місіонерська активність та етична позиція.

Конституція СРСР 5 грудня 1936 року. Стаття 124. З метою забезпечення громадянам свободи совісті церква в СРСР відокремлена від держави і школа від церкви. Свобода віросповідання та антирелігійної пропаганди визнається за всіма громадянами.

Лютерани (засновник – німецький католицький священик Мартін Лютер, що розпочав радикальні перетворення в Католицькій Церкві, чим спричинив Реформацію (XVI ст.) – на українських землях почали поширюватися у XVI ст. як найперша протестантська течія.

П'ятидесятники-сіоністи (християни євангельської віри (ХЄВ)) – протестантська течія євангельської традиції, що виникла наприкінці XIX – на поч. XX ст. та характеризується особливим акцентом на важливості дарів Святого Духа, зокрема пророцтва, зцілення хворих тощо. Назва походить від свята П'ятидесятниці – Зшестя Святого Духа на послідовників Ісуса Христа.

Рада у справах релігійних культів при Раднаркомі(з 15 березня 1946 р. – Рада міністрів) СРСР – орган, що контролював діяльність релігійних об'єднань і

установ в радянській державі. Окрім наглядової та облікової, Рада виконувала карально-репресивну функцію. У повоєнній Україні Уповноваженим у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР був П. Вільховий, який формував та контролював політику уповноважених на місцях щодо релігійних громад.

Спілка войовничих безбожників (СВБ) – громадська організація в СРСР, заснована в 1925 році, що ставила за мету ідейну боротьбу з релігією в усіх її проявах. Офіційно організація була розпущена в 1947 році, а її функції перейшли до Всесоюзного товариства по поширенню політичних і наукових знань (товариство «Знання»).

Міньон (Мін'ян) – назва «мін'он» походить від релігійного терміну, що на івриті звучить як «мін'ян» (рахунок, число), а на їдиші видозмінено – як «мін'он». Це означає кворум з десяти і більше дорослих чоловіків, які пройшли бар-міцву (статеві-вікова ініціація 13-літніх хлопчиків, так званий перехід у категорію дорослих). За юдейськими законами, такий кворум необхідний для богослужіння в громаді і для ряду релігійних церемоній, бо виголошена молитва вважається молитвою всієї громади, а не індивідуальною. Деякі місця навіть в обов'язковому порядку потрібно промовляти тільки від імені громади. І оскільки синагога не є храмом, а «будинком зборів», тому традиційно це може бути просто будинок одного з євреїв, в якому юдеї збираються разом для молитви. Важливо під час спільної молитви знаходитися в одному просторі і бачити один одного. Тому загалом молитися може кожен окремо, Талмуд підкреслює не просто рекомендований характер саме спільної молитви, а її імперативність (обов'язковість). Що й стало одним із важливих чинників єднання юдейської громади попри всі можливі найскладніші обставини.

Рада у справах Російської православної церкви – 14 вересня 1943 при РНК СРСР було створено Раду у справах Російської православної церкви (далі – (РСРПЦ) на яку покладалися завдання здійснення взаємодії між урядом і Московською Патріархією. Рада повинна була розробляти проекти відповідних законодавчих актів і постанов уряду, спостерігати за виконанням законодавства про культи, РСРПЦ мала в республіках, областях і краях своїх уповноважених

ВИСНОВКИ

В роки війни горе і важкі особисті втрати повернули лицем до релігії ще певну частку людей, що в попередні роки відійшла від неї. В Україні частка віруючих була вищою ніж в Росії за рахунок західноукраїнських областей та Бессарабії, що ввійшли до складу УРСР перед війною та після неї; релігійність населення, що проживала тут, не була підірвана антирелігійною боротьбою.

У другій половині 1948 р. відбувається перелом в державно-церковних стосунках. Влада намагається скувати випущені в роки війни духовні сили. В серпні 1948 р. під тиском РС РПЦ Синод приймає рішення про заборону хресних ходів з села в село, духовних концертів у храмах поза богослужіннями, заборону молебнів на полях, друкування в єпархіях без дозволу Синоду акафістів і тощо. З серпня 1948 р. до смерті Й. Сталіна не було відкрито офіційно жодного православного храму. Навпаки починається відбирання церковних споруд і переобладнання їх під клуби. Ліквідовувалися нелегальні молитовні будинки. За спротив слідувати вказівкам влади священнослужителі знімалися з реєстрації

Підсумовуючи зазначимо, що релігійна ситуація у повоєнній Вінницькій області мала свої особливості обумовлені її аграрним характером і відповідною консервативністю. З іншого боку прикордонний статус зумовив в часи війни досить активну контактність, що спонукало до появи значної кількості конфесій та деномінацій.

Православна церква зуміла зберегти свої громади та храми (частково) після приходу радянської влади. Втім її діяльність перебувала під щільним наглядом силових відомств та РСРПЦ. Більшість духовенства це чудово розуміли і намагалися використовувати всі можливі засоби для збереження лояльного ставлення до себе влади. Загалом православна церква опинилася на пріоритетних позиціях сталінського режиму, якщо звісно ж про таке можна вести мову, але це була структура яку намагалися зробити керованою і підконтрольною. Режим вирішив не знищувати таку церкву, а опанувати контроль та управління над нею.

Римо-католицька церква опинилася в особливих умовах на теренах Вінниччини. З одного боку, влада не вдавалася до практики відкритих репресій, які мали місце у 1930-х роках, а з іншого, – партійні чиновники виявляли неабияку винахідливість маніпулюючи нормативними документами, аби обмежити діяльність католицької громади. Знаходилися різноманітні приводи відібрати приміщення храму, не допустити до служби ксьондза тощо. Актив католицьких громад перебував під пильним контролем з боку МГБ, фактично на всіх активістів були зібрані детальні досьє і будь-яка підозра щодо неблагонадійності до влади могла стати достатньою підставою для арешту.

В перше повоєнне десятиліття Вінниччина, на території якої євреї історично були однією із найчисельніших національних меншин, увійшла у трійку по кількості юдейських нелегальних формувань. Вважаємо, що така ситуація, окрім державної антирелігійної політики, була спричинена новою хвилею антисемітизму на тлі утворення у 1948 році держави Ізраїль і значним пожвавленням націоналістичних настроїв серед єврейської спільноти.

Діяльність старообрядницької церкви у Вінницькій області у перші повоєнні роки варто розглядати, з одного боку, в площині певної лібералізації політики радянської влади щодо релігії та церкви, а з іншого – збільшення приховано-маніпулятивного тиску на релігійні об'єднання. Провідна роль у регулюванні державно-церковних взаємовідносин була відведена Раді в справах РПЦ і Раді в справах релігійних культів. Ці структури досить часто самі провокували конфлікти як між владою та релігійними громадами, так і всередині

громад, що призводило до наростання антирелігійних настроїв. Незважаючи на посилення сталінської антирелігійної політики з початку 1950-х рр., Вінниччина все ж залишалася найчисельнішим осередком старообрядництва серед інших областей УРСР.

На кінець 1940-х – початок 1950-х рр. в області чисельність громад ЄХБ в області різко почала зменшуватися внаслідок наростання нової хвилі репресивної політики проти релігії. Створення Союзу ЄХБ призвело до запланованих владою кризових явищ всередині ЄХБ, внаслідок чого виникли нелегальні утворення з опозиційними настроями. А конфлікт між ХЄВ та ЄХБ лише посилив розкол Союзу і безпосередньо ХЄВ, що в результаті послабило позиції всіх вірян різних течій у протистоянні з радянським режимом.

Саме в післявоєнний період починає розгортатися «холодна війна», на тлі якої антирелігійна політика проти Церкви АСД, яка була частиною Всесвітньої адвентистської церкви з центром у Вашингтоні, реалізовувалася за допомогою широкого інструментарію: відмова в реєстрації; ретельний облік кожної з громад, особливо тих, які діяли під час нацистської окупації; ведення жорсткої науково-атеїстичної пропаганди; заборона проведення богослужінь, видання релігійної літератури, закриття молитовних будинків; переслідування нелегальних громад; репресії проти священнослужителів та вірян тощо.

Церква опинилася під щільним контролем держави, віряни були змушені утаємничуватися і це стане практикою виживання і власне життя з подвійними стандартами, що свідчатиме про глибоку кризу системи. Незважаючи на шалений адміністративний, репресивний тиск релігійний чинник буде важливою складовою життя суспільства.

Розглядаючи проблеми методики висвітлення релігійної сфери життя у навчальному процесі зауважимо, що тут є певні прогалини. Фактично єдина подія яка розглядається у навчальному процесі це ліквідація УГКЦ та поглинання її московським патріархатом. З нашої точки зору це порушує висвітлення важливих і аспектів суспільного життя. Адже змінилося ставлення режиму до Церкви, відбувся перехід від прагнення повного знищення до

маніпуляцій, про що відсутні буд які відомості. Дана практика призводить до нових життєвих практик – приховування, подвійні стандарти, таємні обрядовості. З'являються багато практик виживання. Оскільки вивчення даного матеріалу передбачено у старших класах доречно використовувати порівняльний аналіз, роботу з документами, проведення дискусій. Проблема потребує бути включеною до навчального процесу. Цінним є використання місцевих краєзнавчих матеріалів, адже це безперечно сприяє формуванню патріотичних почуттів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ

1. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВіО), ф.136, оп.13, спр.105. 320 арк.
2. ДАВіО. Ф. 136. Оп. 13. Спр. 107. 428 арк.
3. ДАВіО. Ф.136. Оп.13. Спр. 175. 326 арк.
4. ДАВіО. Ф.136. Оп.17. Спр.29. 128 арк.
5. ДАВіО. Ф.136. Оп. 17. Спр. 26. 491 арк.
6. ДАВіО. Ф.136. Оп. 29. Спр. 69. 4288 арк.
7. ДАВіО. Ф.136. Оп.30, Спр. 180. 146 арк.
8. ДАВіО. Ф.136. Оп.30. Спр. 198. 62 арк.
9. ДАВіО. Ф.136. Оп. 30. Спр. 203 131 арк.
10. ДАВіО. Ф.136. Оп.32. Спр.198. 317 арк.

ПІДРУЧНИКИ

11. Гісем О. В. Історія України (рівень стандарту) : підруч. для 11 кл. закл. загал. серед. освіти / О. В. Гісем, О. О Мартинюк. Харків : Вид-во «Ранок», 2019. 288 с. : іл.
12. Інтегрований курс «Громадянська освіта» (рівень стандарту): підруч. для 10 кл. закладів загальної середньої освіти / Бакка Т. В., Марголіна Л. В., Мелешенко Т. В. К. : УОВЦ «Оріон», 2018. 240 с. : іл.

13. Історія України. Рівень стандарту : підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти / Г. М. Хлібовська, О. В. Наумчук, М. Є. Крижановська, І. Б. Гирич. Тернопіль : Астон, 2019. 256 с. : іл.

14. Історія України (рівень стандарту) : підруч. для 11 кл. закл. загальн. середн. освіти / Олексій Струкевич, Степан Дровозюк. Київ : Грамота, 2019. 240 с.

15. Історія України (профільний рівень) : підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти / В. С. Власов, С. В. Кульчицький. Київ : Літера ЛТД, 2019. 288 с.

16. Історія України (рівень стандарту) : підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти / В. С. Власов, С. В. Кульчицький. Київ : Літера ЛТД, 2019. 256 с.

МОНОГРАФІЇ, БРОШУРИ, СТАТТІ

17. Voynarovskiy A., Zhmud N., Hrebenova V. Persecution of Christian Confessions in Ukrainian Podilia During the 1930s. Occasional Papers on Religion in Eastern Europe: Vol. 44 (2024) Iss. 7, Article 4. 37-57. Retrieved from <https://digitalcommons.georgefox.edu/ree/vol44/iss7/4/>

18. Анатолій Войнаровський, Наталка Жмуд. Нелегальні протестантські деномінації на Вінниччині у 1945 – 1952 рр. (за матеріалами обласної ради по справам релігійних культів) (С. 94 - 103).// УДК 93/94(06) Н 35 Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 50. Збірник наукових праць / За заг. ред. О. А. Мельничука. Вінниця: ВДПУ, 2024. 160 с.

19. Бажан О.Г. Данилюк Ю.З. Випробування вірою. К, 2000. 323 с.;

20. Баран В. Влада і церква : з історії взаємин 1945–1965 роках// Сучасність. 1985. № 5. С. 113-128.

21. Бовкун В. Головне – кадри пропагандистів.// Людина і світ. 1972. № 1. С. 31-33.

22. Бондарчук П.М. Релігійні течії в радянській Україні (середина 1940-х – середина 1980-х років): Історико-релігієзнавче дослідження / Наук. ред.

В.М. Даниленко. НАН України. Інститут історії України. К.: Інститут історії України, 2019. 268 с.

23. Бондарчук П.М. Релігійність населення України у 40–80-х роках ХХ ст. : Соціокультурні впливи, особливості, тенденції змін. Київ, 2009. 220 с.

24. Вільховий Ю.В., Год Б.В. Становище громад євангельських християн-баптистів на Хмельниччині у повоєнний період (др. пол. 40-х років ХХ ст.) // Матеріали Х – Подільської історико-краєзнавчої конференції. Кам'янець-Подільський, 2000.

25. Войналович В. Голгофа для віруючих. Наступ на етноконфесійні осередки як один із засобів здійснення національної політики в Україні (друга пол. 40-х – 50-ті роки ХХ ст.) // 3 архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. № 1-2 (4-5). 1997. С. 210.

26. Войналович В. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні в 1940 – 1960-х роках: політичний дискурс. К., 2005. 741 с.

27. Войналович В. Чорні дні «чорного» духовенства : Ліквідація православних монастирів в Україні в ході антирелігійної кампанії другої половини 50-х – першої половини 60-х років // 3 архівів. 1995. № 1-2. С. 34 -43.

28. Войнаровський Анатолій, Жмуд Наталка. «Нелегальні протестантські деномінації на Вінниччині у 1945-1952 рр. (за матеріалами обласної ради по справах релігійних культів)»// Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія: Збірник наукових праць. Вінниця, 2024, Вип. 50.: 94-103.

29. Гура О. (2010). Юдейські громади в Україні після Другої світової війни (друга половина 1940-их - початок 1950-их років). Історична пам'ять. Вип. 2. С. 79-87. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ip_2010_2_10

30. Даниленко В. «Єврейське питання». Політичний терор і тероризм в Україні. Київ : Наукова думка. 2002. С. 724-744.

31. Данило Стоцький. Методологія досліджень комплексної історії релігії. Чернівці: «Новос», 2024. 428 с.

32. Преловська І. М. Методи і принципи дослідження документальних джерел з історії Української автокефальної православної церкви (1921 – 1930) – Української православної церкви (1930 – 1939) / І. М. Преловська // [Український археографічний щорічник](#). - 2013. - Вип. 18. - С. 63-100. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Uashch_2013_18_6.

33. Коляструк О.А. Повсякденне життя українського суспільства у перші повоєнні роки (1944-1947). Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 20. 131-136.

34. Методи та техніка наукових досліджень. Поняття про методологію досліджень, види та функції наукових досліджень.// eprints.kname.edu.ua/.2010.

35. Драч О. О. Історична антропологія як новітня парадигма історіописання// Актуальні проблеми сучасної освіти та науки в контексті євроінтеграційного поступу. Матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції. Луцьк, 26-27 квітня 2018 року. С. 26 – 27.

36. Методика та організація наукових досліджень: Навч. посіб./С. Важинський, Т. Щербак. Суми: СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2016. 260 с.

37. Методологія наукових досліджень: навч. посіб. / В. І. Зацерковний, І. В. Тішаєв, В. К. Демидов. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2017. 236 с.

38. Кваліфікаційні роботи з історії. Навчально-методичний посібник для студентів історичних спеціальностей. Автори – упорядники: О.А. Мельничук, І.М. Романюк. Вінниця, 2017. 48 с.

39. **Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х — середина 1950-х рр.):** Колективна монографія/ Відп. ред. В. М. Даниленко: У 3-х частинах. Ч 3. К.: Інститут історії України НАН України, 2010. 336 с.

40. Даниленко В.М., Кононенко В.В. Релігійна політика радянської влади на Поділлі у перші повоєнні роки (1945-1948) // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. Вінниця, 2005. С. 264-269.

41. Данилюк Ю. Антиєврейські кампанії в Україні на початку 50-х років. Єврейська історія та культура в Україні. Матеріали конференції Київ 8-9 грудня 1994. Київ. 1995 С. 61-62.
42. Данілова І. Ю. Релігійна ситуація на Вінниччині в післявоєнний період (1945–1955 рр.). Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського Вінниця, 2011. 250 с.
43. Данілова І.Ю. Організації Євангельських християн-баптистів Вінниччини у повоєнне десятиліття // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. Вінниця, 2007. С.339-342.
44. Єленський В. Державно-церковні взаємини (1917–1991). К.,1991. 72 с.
45. Жабко-Потапович Л. Христове світло в Україні: Історія Українського Євангельсько-Баптистського руху. Вид. II. Чикаго, 1991. 173 с.
46. Жукалюк Н., Любашенко В. История церкви христиан – Адвентистов седьмого дня в Украине. К. : «Джерело життя», 2003. 320 с.;
47. Зінько І. Ю. Антирелігійна політика радянської влади на Поділлі у повоєнний період.// Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 21. Серія : Історія : Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П.С. Григорчука. Вінниця, 2013. 304 с./С. 154 -158.
48. Зінько Ю.А. Політика радянської влади щодо протестантських релігійних громад у документах державного архіву Вінницької області // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія «Історія». Вінниця, 2001. Вип.3. с.256-260.
49. Історична довідка про Українську Церкву Християн Віри Євангельської. URL: <https://www.chve.org.ua/history>
50. Історія релігії в Україні: у 10-ти т. // Редкол: А.Колодний (голова) та ін. К.: Світ Знань. Т. 5. Протестантизм в Україні // За ред. П.Яроцького. 2002. 424 с. С. 382. URL: https://berezhanychurch.com/wp-content/uploads/2018/05/TOM_5.pdf

51. Кальниш Ю.Г. Державно-церковні відносини : світова практика і досвід України // Вісник Української Академії державного управління при Президентіві України. 1991. № 1. С. 171-180;
52. Кононенко В. Єврейське населення Поділля (40-і рр. XX ст. - початок ХХІ ст.). Вінниця : Нілан-ЛТД. 2017. 370 с.
53. Курабцев О. Репресії проти євреїв – громадян радянської України у 1945-1953 рр. Наукові праці. Історія : науковий журнал. 2006. Т. 48. Вип. 35. Миколаїв. С. 41-45. URL <https://lib.chmnu.edu.ua/pdf/naukpraci/history/2006/48-35-7.pdf>
54. Лисенко О. Церковне життя в Україні. 1943–1946 рр. К., 1999. 403 с.
55. Лисий А.К. Нариси історії Подільської (Вінницької – Брацлавської) єпархії 1795–1995. Вінниця, 1995. 120 с.
56. Маринченко Г. (2014). Загальний стан єврейських громад України в повоєнний період. Українознавчий альманах. 2014. Вип. 16. С. 256-260.
57. Маслянюк Д. П., Войнаровський А. В. Особливості радянської релігійної політики на Вінниччині по завершенню Другої світової війни. С. 96 – 102 // Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук: перспективи та виклики: матеріали VIII Всеукраїнської студентської науково-практичної конференції. 4 квітня 2025 року. Миколаїв : НУК ім. адм. Макарова, 2025. 721 с.
58. Наталка Жмуд, Анатолій Войнаровський. Діяльність старообрядницьких громад на Вінниччині у др. пол. 1940-х – поч. 1950-х рр. (за матеріалами звітів обласної ради по справах російської православної церкви і ради по справах релігійних культів)//Актуальні питання гуманітарних наук. Вип. 89., Том 1., 2025. С.45-51.
59. Наталка Жмуд, Анатолій Войнаровський. «Міньони» (міньяни) як нелегальні юдейські громади на Вінниччині у 1945 – 1952 рр. (за матеріалами обласної ради по справах релігійних культів)) (С. 96 - 105). Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 51. Збірник наукових праць / За заг. ред. О. А. Мельничука. Вінниця: ВДПУ, 2025. 148 с.

60. Олександр Коротаєв. На грані виживання, або боротьба НКВС-КДБ з протестантами УРСР у період пізнього сталінізму.// Держава і Церква в новій та новітній історії України : збірник наукових статей. Випуск IX. Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2023. 364 с./ с. 143-156.
61. Панченко П. Релігійні конфесії в Україні (40-ві – 90-ті рр.) // Історичні зошити. К.,1993. 482 с.
62. Панченко П.П. Релігійні конфесії в Україні в контексті історизму. К. : Український центр духовної культури. 2003. 396 с.
63. Пащенко В. Православна церква в тоталітарній державі : Україна 1940 – початку 1990-х років. Полтава, 2005. 256 с.
64. Під маскою святості : Нариси про реакційну діяльність церковників і сектантів написані на основі фактів, які мали місце у Вінницькій і Хмельницькій областях // Волохатий Л., упорядник. Газ. вид., 1961. 68 с.
65. Романюк І.М. Історико-правові відносини радянської держави і християнської церкви у 1917 – на початку 60-х років ХХ ст. // Православ'я – наука – суспільство : питання взаємодії. Матеріали П'ятої Міжнародної наукової конференції (24–25 травня 2007 р.). Київ, 2008. 120 с.
66. Релігійна багатоманітність та міжкультурна освіта: посібник для школи / за ред. Джона Кіста/Пер, з англ. Львів: ЗУКЦ, 2008. 160 с.
67. Семененко Т.М. До питання історії Немирівського жіночого монастиря (50-ті роки ХХ ст.). Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. Вип. 10.Вінниця, 2010. 250 с.
68. Смірнов М.А., Романюк І.М. Свято-Троїцький Браїлівський жіночий монастир. Історичний Нарис. Вінниця, 2009. 180 с.
69. Снайдер Т. Чорна земля. Голокост як історія і застереження (пер. Павло Білак, Олеся Камишнікова, Тетяна Родіонова). Київ: Медуза. 2015. 400 с.
70. Сьомін С.В., Кальниш Ю.Г., Петрик В.М., Остроухов В.В. Державно-церковні відносини : світовий досвід і Україна (історико-політичний аналіз) :

Монографія / За ред. І.І. Тимошенка. К. : Вид-во Європейського університету, 2002. 136 с.

71. Тригуб Олександр. «Свідки Єгови під контролем радянських спецслужб (1945-1951 рр.)»// Консенсус. Електронний історичний журнал. № 2. (2023): 86-96.

72. Федоренко Михайло. «Репресивна політика радянської влади відносно протестантських конфесій в Україні періоду пізнього сталінізму (1944-1953 рр.) у сучасних дослідженнях українських істориків»// Консенсус. Електронний історичний журнал. № 2 (2023): 97-110.

73. Шліхта Н. «Українська модель» державно-церковних взаємин : боротьба партії та викорінення релігії. Київ, 2010. 225 с.

ДИСЕРТАЦІЇ, АВТОРЕФЕРАТИ ДИСЕРТАЦІЙ

74. Вільховий Ю.В. Політика радянської влади щодо протестантських церков в Україні (середина 40-х – 70-х рр. XX ст.): Дис. ... канд. іст. наук. Полтава, 2002. 298 с.

75. Данілова І.Ю. Протестантські релігійні організації в Україні у повоєнний період (1945-1955 рр.): структура, діяльність та стосунки з владою: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2010. 21 с.

76. Решетніков Ю.С. Становище та диференціація євангельського руху в Україні. – Дис. ... канд. філ. наук. К., 2000. 191 с.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

Міжнародні стандарти і радянська практика у сфері свободи віросповідання

Аспект права	Міжнародні стандарти	Радянська практика в УРСР
Право обирати релігію	Кожна особа вільно обирає релігію або переконання без примусу	Перехід з однієї конфесії в іншу ускладнений; відмова від атеїзму на користь релігії викликала негативні наслідки
Право змінювати релігію	Людина має право змінити свою релігію або переконання у будь-який момент	Перехід від релігії до атеїзму заохочувався, зворотний перехід засуджувався; зміна конфесії контролювалася
Право сповідувати віру публічно	Особа може виявляти свою релігію публічно, брати участь у громадських богослужіннях	Публічні прояви релігійності обмежені; хресні ходи заборонені або обмежені церковною територією
Право сповідувати віру приватно	Гарантована можливість релігійної практики вдома, в родинному колі	Приватна релігійна практика формально дозволена, але контролювалася через доноси та агентурну мережу
Право на релігійне виховання дітей	Батьки мають право виховувати дітей відповідно до своїх релігійних переконань	Релігійне виховання неповнолітніх заборонене законодавчо; діти віруючих піддавалися атеїстичній обробці у школах

Право на релігійні об'єднання	Віруючі можуть вільно створювати релігійні організації та управляти ними	Реєстрація релігійних громад ускладнена; діяльність строго регламентована; незареєстровані громади переслідувалися
Право на релігійну літературу	Гарантований доступ до священних текстів та релігійної літератури	Друкування релігійної літератури мінімальне; розповсюдження самвидаву кримінально каране
Право на релігійну освіту	Можливість здобувати релігійну освіту у спеціальних навчальних закладах	Духовні семінарії в обмеженій кількості; прийом строго квотований; атеїстична освіта обов'язкова для всіх
Захист від дискримінації	Заборона дискримінації за релігійною ознакою у всіх сферах життя	Віруючі зазнавали дискримінації при працевлаштуванні, особливо на посади у сфері освіти та ідеології
Право на відмову від військової служби з релігійних мотивів	У багатьох країнах визнається право на альтернативну службу	Альтернативна служба не передбачена; відмова від військової служби з релігійних мотивів каралася

ДОДАТОК Б

**Методичні прийоми вивчення теми релігійного життя УРСР на
уроках громадянської освіти**

Методичний прийом	Навчальне завдання	Очікуваний результат	Приклад застосування
Аналіз історичних документів	Учні вивчають тексти радянського законодавства про релігію та порівнюють з міжнародними стандартами	Розуміння суперечності між декларованими правами та реальною практикою	Порівняння статті Конституції СРСР про свободу совісті з положеннями Загальної декларації прав людини
Робота зі спогадами очевидців	Учні читають або слухають свідчення віруючих, які пережили гоніння	Емпатія до історичних акторів; усвідомлення людського виміру історичних подій	Аналіз спогадів колишнього в'язня совісті про життя у таборі за релігійні переконання
Дискусія та дебати	Учні обговорюють етичні дилеми, пов'язані з конфліктом між державною політикою та релігійними переконаннями	Розвиток критичного мислення; вміння аргументувати власну позицію	Дебати на тему: «Чи може держава обмежувати релігійне виховання дітей?»
Кейс-метод	Учні аналізують конкретну історичну ситуацію та шукають можливі рішення	Вміння застосовувати знання до конкретних ситуацій; розуміння складності історичних виборів	Кейс про батьків, які вирішують, чи хрестити дитину в умовах можливих репресій
Рольова гра	Учні відтворюють історичну ситуацію, граючи різні ролі	Глибше розуміння мотивації різних сторін конфлікту	Гра «Засідання комісії з реєстрації релігійної громади», де учні грають ролі віруючих та

			радянських чиновників
Проектна робота	Учні створюють дослідницькі проекти з локальної історії релігійних гонінь	Розвиток дослідницьких навичок; збереження історичної пам'яті	Проект про історію закритого храму у рідному місті
Робота з візуальними джерелами	Учні аналізують фотографії, плакати антирелігійної пропаганди, зображення підпільних богослужінь	Розвиток навичок візуального аналізу; розуміння символічного виміру історії	Аналіз радянських атеїстичних плакатів з точки зору пропагандистських прийомів
Складання хронологічних таблиць	Учні систематизують інформацію про різні періоди релігійної політики	Розуміння динаміки історичних процесів	Таблиця змін у кількості діючих храмів у різні періоди
Порівняльний аналіз	Учні порівнюють становище різних конфесій в УРСР	Розуміння різноманітності релігійного досвіду	Порівняння становища православних та греко-католиків
Етичні дилеми	Учні обговорюють моральні вибори, перед якими ставали віруючі	Розвиток морального мислення; усвідомлення складності етичних виборів	Обговорення дилеми: «Чи варто було йти на компроміс з владою заради збереження церкви?»

